

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**IX BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSIN**

MATERİALLARI
(4 iyun 2022)

MATERIALS
OF THE
IX INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE
(4 June 2022)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 1.790

IX BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
(4 İyun 2022)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2022/3/3>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 1.790

M A T E R I A L S
OF THE
IX INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE
(4 June 2022)

Bakı – Bakı
2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.
Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 805 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:
beyn.konfrans@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

MENDELEY

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU / Azərbaycan

Sədr müavinləri:

Mübariz HÜSEYİNOV, “Elmi iş” beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya

Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Petaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Kazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIŪSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Şəhanə HÜSEYNOVA, / Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetı / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman:

Prof. Dr. Mohsun NAGISOYLU, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman:

Mubariz HUSEINOV, editor-in-chief of the international scientific journal "Scientific work"

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan

Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / United States of America

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Mahira HÜSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHYNA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIAUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania

Prof. Dr. Irina KREIDYCH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine

Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan

Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran

Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, / Technical University of Berlin/ Germany

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office/ India

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULIDZE, Kutaisi State University / Georgia

Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asif GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey

Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Dr. Rovshan RAMIZOGLU, Selcuk University / Turkey

Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan Assoc.

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyla Qədir qızı Məcİdova
Lənkəran Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kameliya-76@mail.ru

Zərifə Yelmar qızı Əliyeva
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
zerife_79@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN TƏHSİLİ

Açar sözlər: Azərbaycan, təhsil, dövlət, siyasət, lider, ulu öndər, ümummilli

Key words: Azerbaijan, president, state, people, world, leader, country

Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü taleyüklü məqamları, dövlətçilik uğrunda gərgin mübarizə və s. ilə öz tutumuna, kütləsinə görə bütöv bir mərhələ, epoxadır. Zaman etibarilə bizlərə çox yaxın olduğu üçün bu gün həmin dövrün tarixi qiymətini, dəyərini bəlkə də düzgün ifadə etmək bir qədər çətinidir. Ancaq heç şübhəsiz, dövlətçilik, idarəetmə, regional siyasət, elm, təhsil, mədəniyyət, idman və s. haqqında yazılacaq nüfuzlu kitablar məhz Heydər Əliyev irsindən qaynaqlanacaq, xalqımızın bu dahi oğlunun fəaliyyəti elmi və elmi-pedaqoji cəhətdən daha mükəmməl öyrəniləcəkdir. Təbii ki, bu kitablarda ümummilli lider Heydər Əliyev bir hakimiyyət ustadı kimi, qətiyyətli dövlət başçısı kimi, müdrik siyasətçi, məsuliyyətli vətəndaş kimi, cəsur və tədbirli sərkərdə, Vətəninə və millətini hədsiz məhəbbətlə sevən bir insan kimi, çətin anlarda hər zaman millətinin

yanında olmağı bacaran şəriksiz və alternativsiz lider kimi hərtərəfli öyrənilməlidir. Bütün bunlar gənc nəsil üçün xüsusilə vacibdir.

Azərbaycan xalqı, onun ayrı-ayrı nümayəndələri Heydər Əliyevi haqlı olaraq, xilaskar adlandırırlar. Əlbəttə, ona görə haqlı deyirik ki, təkcə elə ötən əsrin 80-90- cı illərində xalqımızın məruz qaldığı xarici irtica və daxili destabilillik faktoru necə böyük bəlalardan xilas olduğumuzdan xəbər verir. Bu xilasın başlıca səbəbi isə Heydər Əliyevin daim öz xalqı ilə birlikdə olması idi. 1994-cü ilin “məşhur” oktyabr hadisələri zamanı ulu öndərin “...İndi bizim hamımız üçün çox həlledici məqamdır, həlledici dəqiqədir. Kim Azərbaycana doğrudan ürək yandırarsa, bu həlledici dəqiqələrdə bizimlə olmalıdır. Sizinlə görüşmək istəyirəm, sizdən kömək gözləyirəm” sözləri ilə ifadə olunan xalqa müraciətindən bir saat keçməmiş, Prezident Sarayının qarşısındakı meydanda yüz minlərlə insan dənizi kükrəyirdi. Heydər Əliyev-Xalq, Xalq-Heydər Əliyev birliyinin qüdrəti və qüvvəsi bircə bu faktla isbat edilir.

Aydın ki, bir milləti məhv etmək üçün onun elmini, təhsilini məhv etmək kifayətdir. Məhz bu kontekstdən yanaşdıqda, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını məhv olmaqdan xilas etdi. Ölkəyə rəhbərliyin ilk illərində sürətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsini, Azərbaycanın dünyaya yaxından inteqrasiya olunmasını, beynəlxalq aləmdə nüfuzlu söz sahibinə çevrilməsini əsas məqsəd kimi seçən ümummilli lider ölkədə təhsil islahatları aparılmasının zəruriliyini vurğulayaraq, hər bir inkişafın elm və təhsildən asılı olduğunu qeyd edirdi. Ulu öndərin öz sözləri ilə desək: “Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərinlən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir”.

Məlumdur ki, milli intibahın təminatında başlıca vasitə sayılan elm və təhsil cəmiyyətdə bir çox problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Dünyəvi təhsilə inteqrasiya yolunu seçən Azərbaycan Respublikasında müstəqilliyin bərpasından sonra bu strateji sahəyə milli təhlükəsizliyin mühüm amillərindən biri kimi xüsusi diqqətin yetirilməsi bu nəticəyə

gəlməyə əsas verir ki, ölkədə elm və təhsil problemləri ümumi inkişaf və dövlət siyasəti ilə vəhdət təşkil edir. Tərəqqiyə gedən yolda uğurlar qazanmaq isə dünyanın sivil dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrin yaradılması, sosial-iqtisadi, mədəni, elm-təhsil və digər sahələrdə beynəlxalq norma və tələblərə uyğun əməkdaşlığın qurulması zəruridir. Bunun üçün də xüsusilə strateji əhəmiyyətə malik olan təhsil sistemində köklü islahatlar aparılması Azərbaycan dövlətinin ali məqsədinə çevrilmişdir. Bu mənada ulu öndər Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi həm birinci, həm də ikinci dönəmində reallaşdırılan təhsil siyasətinin müxtəlif aspektlərini araşdırmaq üçün bu strateji əhəmiyyətli sahənin dünəninə və bugününə diqqət yetirmək kifayətdir.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsillə bağlı siyasəti artıq real şəkildə özünün müsbət təzahürünü göstərməkdədir. Belə ki, ulu öndər bu sahələrə xüsusi həssaslıqla yanaşmış və daim qayğı göstərmişdir. Ümummillə lider öz çıxışlarında da dəfələrlə təhsilin mürəkkəb və olduqca vacib bir sahə olduğunu vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, “təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır”.

Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində elm və təhsilin inkişafını diqqətdən kənar qoymamış, o cümlədən elm-təhsil problemlərinə kompleks şəkildə yanaşmışdır. Ölkə başçısı bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təhsil strategiyasının həyata keçirilməsi məqsədilə ciddi tədbirlər həyata keçirmiş, mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Məsələn, 2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə başçısının imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında” sərəncamı milli elm və təhsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu

sərəncam ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, madditexniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaratmışdır. “Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı da ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması yönündə müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi olmuşdur.

Ulu öndərin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsaslanaraq demək olar ki, elm və təhsil iki müstəqil sahəni ehtiva etsə də onların birini digərindən təcrid etmək mümkün deyildir və bu baxımdan elm-təhsil problemlərinə kompleks şəkildə yanaşılmışdır. Hər iki istiqamət ümumi dövlət siyasətinin tərkib hissələrindən olduğundan və strateji mahiyyət daşıdığından onların inteqrasiyası da labüddür. Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövrünə nəzər yetirsək, görürük ki, elm ilə təhsilin inteqrasiyası istiqamətində də çox önəmli işlər görülmüşdür. Əslində, bu iki müstəqil sistemin həmişə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə inkişafı labüddür. Çünki elmin təhsilsiz, təhsilin isə elmsiz mövcudluğu qeyrimümkündür.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də sübut edir ki, fundamental tədqiqatlar aparılmayan ölkələrdə yüksək keyfiyyətə malik təhsil haqqında danışmaq mənasızdır. Eyni zamanda, harada ki baza rolunu oynayan keyfiyyətli orta təhsil yoxdursa, orada geniş əhatəli fundamental tədqiqatlar aparılması qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, dövlətin iqtisadi qüdrətini, onun elm tutumlu və rəqabətə davamlı məhsulunun istehsalını elmi tədqiqatların, xüsusən fundamental tədqiqatların səviyyəsi, əhatəliliyi və yüksək ixtisasa malik milli kadrlar müəyyən edir.

Bu da danılmaz faktır ki, ulu öndər Heydər Əliyevin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsasən ali məktəblərimizin əksəriyyətində təhsil alan gənclərin elmitədqiqat işlərinə cəlb olunması üçün, demək olar ki,

lazımı şərait yaradılmışdır. Son dövrlər hər il tələbələrin müxtəlif fənlər üzrə respublika olimpiadaları, konfranslar, aspirantların və gənc tədqiqatçıların respublika simpoziumları, müsabiqələr keçirilir ki, bu da elmə, elmi tədqiqatlara olan marağı daha da artırır. Eyni zamanda, araşdırmalardan aydın olur ki, 1998-ci ildən bu günə qədər elmi-tədqiqat müəssisələrinin və ali məktəblərin 1500-dən artıq əməkdaşı müxtəlif ölkələrdə - ABŞ, Böyük Britaniya, Polşa, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Yunanıstan və başqa ölkələrdə yaradıcı ezamiyyətlərdə olmuş, Azərbaycan elmini yüksək səviyyədə təmsil etmişlər. Nəzərə alsaq ki, istənilən sahədə, o cümlədən elmdə sürətli inkişafın başlıca amillərindən biri də çevik inteqrasiya və beynəlxalq əməkdaşlıqdır, onda yuxarıda qeyd edilənlər də Azərbaycan elminin inkişafı istiqamətində atılmış mühüm addım kimi qəbul edilə bilər.

Ümumilikdə götürdükdə, Azərbaycan təhsilinin mühüm inkişaf mərhələləri ümummilli lider Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ulu Öndərin təhsil sahəsinə diqqət və qayğısı əvəzsiz olub. Hələ ölkəmizə rəhbərliyinin birinci dövründə - 1969-1982-ci illərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin təhsilimizə böyük qayğısının nəticəsi olaraq Azərbaycanda çoxlu sayda məktəb binası tikilərək istifadəyə verilib. Ölkədə yeni ali təhsil müəssisələri açılıb, təhsil ocaqlarının maddi-texniki bazası möhkəmləndirilib, lazımı avadanlıqla təchiz olunub. Ulu Öndər daim gənclərin hərtərəfli inkişafına böyük önəm verirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə hər il yüzlərlə Azərbaycan gənci SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərinə ali təhsil almağa göndərilirdi. Həmin gənclər Azərbaycan üçün çox vacib olan ixtisaslar üzrə təhsil alırdılar və respublikamıza bacarıqlı mütəxəssislər kimi qayıdırdılar.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev təhsilə həmişə prioritet sahə kimi baxırdı. “Təhsil millətin gələcəyidir” deyən Ulu Öndər Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrü olan 1993-2003-cü illərdə də bu sahənin fəaliyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət göstərmişdir. Bu illərdə Azərbaycanın təhsil sistemi təkmilləşdirilib və təhsilimizin

dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası üçün geniş imkanlar yaradılıb. Xeyli sayda məktəb binaları tikilərək istifadəyə verilib, yeni dərsliklər hazırlanıb və şagirdlərə pulsuz verilib. Təhsil üzrə müxtəlif proqram və layihələr hazırlanaraq uğurla həyata keçirilib.

998-ci ildə Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında ümummillə lider Heydər Əliyev geniş nitq söyləyib. Ulu Öndər təhsilimizin inkişafı ilə bağlı fikirlərini bildirib, tövsiyələrini verib. Müəllimlik peşəsini, müəllim əməyini həmişə yüksək qiymətləndirən müdrik rəhbər Heydər Əliyev deyirdi: “...Bizim müstəqil respublikamızda, Azərbaycan cəmiyyətində müəllim bu gün də, gələcəkdə də ən hörmətli insan kimi qəbul edilməlidir və müəllimlik peşəsi ən yüksək qiymətə layiq olan peşədir”.

Dahi rəhbər Heydər Əliyev təhsil sahəsi ilə bağlı mühüm fərman və sərəncamlar imzalayıb və bu sahənin inkişafında həmin sənədlərin xüsusi rolu olub. Müdrik siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin parlaq ideyaları bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə həyata keçirilir. Son illər ölkəmizdə təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar, layihələr, dövlət proqramları bu sahəyə böyük töhfələr verib və verir. 2005-ci ildə Azərbaycan dünya təhsil məkanına - Bolonya prosesinə qoşulub. Təhsilimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində minlərlə gənc Türkiyə, Almaniya, Fransa, Kanada, Rusiya, Sinqapur, ABŞ, Litva, Böyük Britaniya, İtaliya və digər ölkələrin ən nüfuzlu universitetlərində təhsilin müxtəlif pillələrində oxumağa göndərilib. Onlar respublikamız üçün zəruri olan ixtisaslar üzrə təhsil alırlar. Xaricdə oxumağa göndərilmiş gənclərin müəyyən hissəsi artıq təhsilini uğurla başa vuraraq ölkəmizə qayıdıb və müxtəlif qurumlarda çalışır.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə reallaşdırılmış “Yeni Azərbaycana - yeni məktəblər” layihəsi çərçivəsində son illərdə ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən üç mindən çox məktəb binası

tikilib istifadəyə verilib. Məktəblər yeni avadanlıqla təchiz edilib. Təhsil sahəsində informasiya–kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülüb. Bu gün Azərbaycanda təhsil sahəsi ilə yanaşı, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və digər sahələr də çox sürətlə inkişaf edir. Azərbaycan öz inkişafına görə dünyanın öndə gedən ölkələrindən biridir. Bütün bu nailiyyətlər isə yalnız və yalnız ümummilliyet lider, qüdrətli şəxsiyyət Heydər Əliyev siyasətinin bəhrələridir.

Bu dahi insanın fəaliyyətinə, keçdiyi ömür yoluna nəzər salanda aydın görünür ki, Heydər Əliyev bir çox siyasi xadimin edə bilmədiyini gerçəkləşdirmiş, müasir dünyanın ən aktual çağırışlarına cavab vermək bacarığı ilə XX və XXI əsrlərin tanınmış siyasi xadimləri arasında həmişəlik öz layiqli yerini tutmuşdur. Xalqımızın yetirdiyi nadir dövlət xadimlərindən olan Heydər Əliyev yaşadığı bütün həyatı boyu hər zaman xalqını, vətəninə düşünmüşdür. Onun ürəyi Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, doğma xalqının xoşbəxtliyi üçün çırpınmışdır. Ulu öndər bir dövlət başçısı kimi Azərbaycanın ən çətin, üzücü anlarında onu xilas etmək üçün misilsiz fədakarlıqlar göstərmiş, ölkəsini bəlalardan qurtarmağı bacarmışdır.

Azərbaycanı inkişaf etdirmək, şöhrətləndirmək, xalqın tükənməz potensialını üzə çıxarmaq Heydər Əliyevin ən böyük amalı idi. Bu dahi insan düşüncələri zəngin olduğu qədər də tükənməz enerjiyə malik idi. Heydər Əliyevi minlərdən, milyonlardan fərqləndirən üstün cəhət bu idi ki, o, məmləkətin inkişafı üçün zəruri olan məqamları görə bilirdi, qarşıya konkret məqsədlər qoyurdu və insanları bu məqsədlər naminə səfərbər edirdi, qüvvələri səmərəli şəkildə istiqamətləndirirdi.

Bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan elminin də inkişafı istiqamətində ümummilliyet lider Heydər Əliyevin siyasəti bu gün islahatların zəruriliyinə ciddi diqqət yetirən ölkə başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Təbii ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, keyfiyyətli orta təhsili olmayan, yəni baza təhsilinə malik

olmayan insanların ciddi elmi araşdırmalar aparması qeyrimümkündür. Bu baxımdan da, elmin və elmi tədqiqatların inkişafından söhbət gedirsə, ilk növbədə orta ümumtəhsil sisteminə diqqət yetirilməsi zəruridir. Təbii olaraq, elm və təhsilə göstərilən diqqətin nəticəsidir ki, ümummilli lider Heydər Əliyev özünün milli dövlət quruculuğu strategiyasında təhsil siyasətinə dövlətçiliyin təməl prinsiplərindən biri kimi yanaşmış, bu sahəyə diqqət və qayğısını həmişə önə çəkmişdir. Ulu öndər təhsilin dünya standartlarına uyğun inkişafı, müəllimlərin, elm adamlarının əməkhaqlarının artırılması, məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə bağlı onlarla tarixi əhəmiyyətli fərman və sərəncamlar, islahat və dövlət proqramlarını təsdiq edən sənədlər imzalamışdır ki, bunlar da birbaşa elmdə və təhsildə problemlərin həllinə yönəlmişdir.

Günümüzün reallıqları sübut edir ki, hazırda ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu istiqamətdə aparılan işlər Azərbaycan xalqının xoş gələcəyinə xidmət edəcək səviyyədə uğurla davam etdirilir. Eyni zamanda, bütün bunlar elm adamlarının daha da fəallaşmasını, ölkədə həyata keçirilən islahatların elmi əsaslarının işlənib hazırlanmasında xüsusi fəallıq göstərilməsini tələb edir.

Məlumdur ki, ən əhəmiyyətli nəticə nəzəri və praktiki biliklərin birləşməsindən əldə edilir. Başqa sözlə desək, praktiki əhəmiyyəti olmayan nəzəri düşüncələr bazar iqtisadiyyatının hökmran olduğu müasir dövrümüzdə tədricən sıradan çıxır. Bu baxımdan da, elm adamlarının praktiki cəhətdən əhəmiyyətli olan təklif və tövsiyələrlə çıxış etməsi ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının başlıca amillərindən biri kimi qəbul edilməlidir. Yalnız bu halda əldə edilmiş dinamik inkişafı davamlı inkişafa çevirmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Prezidentinin gənclərlə görüşü: 1 fevral 1997-ci il / Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi.- Bakı: Sabah, 1997.- 104 s.
2. Azərbaycançılıq - birliyimizin əsasıdır: 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında və "Gülüstan" sarayındakı rəsmi qəbulda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi.- Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2002.- 34 s.
3. Dünya azərbaycanlılarına (1998), Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998.- 79 s.
4. Əliyev, H. (1993), Allahın yolunda hamımız bir olaq: Peyğəmbər əleyhissalamın mövludu günü münasibətilə Təzəpir məscidində çıxışı, / H. Əliyev.- Bakı: Azərənşr, 1993.- 32 s.- Azərbaycan, rus və ingilis dillərində
5. Əliyev, H. (2002), Azərbaycanda iqtisadiyyatın və sosial sahənin yüksəlişi özəl sektorun inkişafından asılıdır: görüşlər, fərmanlar, əsasnamələr, qaydalar, proqramlar, tədbirlər / H. Əliyev; tərt. T. Əhmədov.- Bakı: Nurlar NPM, 112 s.
6. Əliyev, H. (2002), Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dair: Fərmanlar. Əsasnamələr. Qaydalar. Proqramlar. Tədbirlər /H. Əliyev; tərt. T. Əhmədov.- Bakı: Nurlar NPM, 2002.- 122 s.
7. Əliyev, H. (1997), Azərbaycan nefti dünya siyasətində / H. Əliyev IV kitab / tərt.: İ. H. Əliyev, A. Muradverdiyev.- Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 478 s.
8. Əliyev, H. (1997), Azərbaycan nefti dünya siyasətində / H. Əliyev V kitab / tərt.: İ. H. Əliyev, A. Muradverdiyev.- Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 328 s.
9. Əliyev, H.(2000), Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı: Nitqlər. Məruzələr. Çıxışlar / H. Əliyev; tərt. V. Quliyev; red. A. Rüstəmli.- Bakı: Ozan, 548 s. 12. Əliyev, Heydər. Ədəbiyyatın

- yüksək borcu və amalı: Nitqlər. Məruzələr. Çıxışlar / H. Əliyev; tərt. V. Quliyev.- Bakı: Ozan, 1999.- 496 s.
10. Əliyev, H. (2008), Deyilən söz yadigardır / H. Əliyev; tərt.: E.Z.Qaraxanlı, S.Babullaoglu; red. N.Q.Cəfərov. - Bakı: Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, 32 s.
11. Əliyev, H. (1980), Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı: respublika yazıçılarının VII qurultayında nitq: 12 iyun 1981-ci il / H. Ə. Əliyev.- Bakı: Azərnəşr, 1981.- 50 s. 15. Əliyev, Heydər. Xalqların dostluğu ədəbiyyatların dostluğudur / H. Əliyev.- Bakı: Azərnəşr, 52 s.

Mətanət Məhərrəm qızı Hüseynova

Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
metanet-h@hotmail.com

TELEVİZIYA SOSIAL-İQTİSADI SİSTEMƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN ƏSAS VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: təhsil, televiziya, cəmiyyət, maarifləndirmə, iqtisadi problem, yenilik

Key words: education, television, society, enlightenment, economic problem, innovation

Yaşadığımız dövrdə bütün sahələr zamanın tələbi olaraq öz inkişaflarını xüsusilə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun şəkildə qurmağa çalışırlar. Bu cəhət təbii ki, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində də özünü göstərir. Sovet ideologiyasını təbliğ etdiyi dövrlərdə KİV-ə əsas təbliğat və təşviqat vasitəsi kimi baxılırdısa, müasir dövrdə o, bazarın qayda-qanunlarına əsaslanaraq, irəli getmək istiqamətində addımlayan vasitəyə çevrilmişdir.

Bu gün bütün cəmiyyətlərin də əsas arzusu iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə dəyişiklik edərək, inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çatmaq, tərəqqiyə nail olmaqdır. Yeniləşməyə cəhd edən, yaxud buna məcbur qalmış cəmiyyətlərdə “dəyişiklik əsas milli dəyər olmuşdur”. (Vilbur və Lerner, 1967: 7) Belə bir dəyişikliyin məqsədi də “cəmiyyətin ətraf mühitə nəzarəti həyata keçirməsini” təmin etmək və bunu “inkişaf etmiş cəmiyyətlərin təcrübəsindən bəhrələnməklə ... təqlid etmək əvəzinə, ixtiraçı yanaşma ilə” etməkdir. (Vilbur və Lerner, 1964: 101-102)

Kütləvi informasiya vasitələri insanların şüuruna təsir göstərməyi bacaran çox güclü bir qüvvədir. Bu, xüsusilə elektron media vasitələrində daha aydın nəzərə çarpır. Texniki imkanlar genişləndikcə

onların rolu daha da artır. İnsanların duyğu və şüuruna emosional təsir baxımından hələ də elektron kütləvi informasiya vasitələri əvəzolunmazlıq xüsusiyyətlərini qoruyur və ən böyük auditoriyaya sahibdirlər. Xüsusilə, televiziya maarifləndirmə, cəmiyyətin inkişafı kimi məsələlərdə inkişaf etməmiş ölkələrdə əsas ünsiyyət və əlaqə vasitəsi rolunu oynayır.

Televiziya insanların həyat tərzinin, mədəniyyətinin, sosial vərdislərinin təkmilləşməsinə, dəyişməsinə təsir göstərən əhəmiyyətli bir vasitədir. Müasir texnologiyaların bütün imkanlarından istifadə olduğu televiziya yayımları ilə cəmiyyətin bütün sahələri təsirlənməkdədir. Xüsusilə insanların şüuruna təsir edə bilmə imkanları ilə televiziya gündəlik alış-verişlərdən tutmuş siyasi seçimlərə qədər hər sahədə əsaslı təsirə malikdir.

Bəzi ölkələrdəki inkişafdan qalma şəraitində kütləvi rabitənin inkişafına ən səmərəli və ucuz şəkildə televiziya ilə nail olmaq mümkündür. Ünsiyyət və məlumatlandırma imkanlarının genişlənməsi mədəni inkişafda mühüm dəyişikliklərə səbəb ola bilər: irəliləməni sürətləndirər, həyat tərzinin dəyişməsinə səbəb olar. (Marşal, 1967: 8-26) Bəs, təkbaşına televiziya vasitəsilə bütün bu dəyişiklikləri həyata keçirmək mümkündürmü? Kütlə ünsiyyəti təkbaşına kütlədə dəyişikliklərə səbəb olmur, vasitəçi rolunu oynayan digər amillər və təsirlərlə birgə əhəmiyyətli ola bilər.

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial quruluşunu dünyəvi, rəşional və çağdaş amillər nəzərə alınmadan inkişaf etdirmək çətindir. Məsələn, ucqar kəndlərdə yaşayanlar üçün televiziya ilə təhsil almaq konkret həyat şəraitində inkişafı təmin edə bilməz. Televiziya ilə məlumatlandırma bu kimi problemləri həll etmir. Belə maariflənmə yalnız müasir sosial quruluşda öz funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Dünyanın heç bir ölkəsində televiziya sosial, nə də iqtisadi sistemlərdə təkbaşına maariflənmə vasitəsi kimi istifadə olunmur. Əsasən, lazımı şəxslərin nəzarəti altında və ya onlarla birlikdə istifadə edilir.

İstər Azərbaycanda, istərsə də digər, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə mütəxəssislərin, "xalqı radio və televiziya ilə maarifləndirmək" problemini sadəcə televiziya ilə həll etmək, "radio və televiziya ilə maariflənmədə bərabər imkanlar təmin etmək" kimi ilk baxışda çox "parlaq" görünən fikirlərinin heç bir elmi əsası yoxdur. Televiziyanın kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artıracaq yenilikləri öyrətmək və ya təbii gübrələr əvəzinə süni gübrələrin istifadəsini genişləndirmək üçün təlim proqramları təqdim etməklə insanları maarifləndirməsi, bununla da əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarını artırmalarına, daha çox gəlir əldə etmələrinə yardım etməsi mümkündür. Ancaq unutmamalıyıq ki, bütün bunlar həyata keçirilərkən həmin ölkənin mövcud inkişaf səviyyəsi və vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır.

Sosial inkişafa yönəlik bir cəmiyyətdə televiziyanın ictimai inkişafı sürətləndirmək və genişləndirmək məqsədilə istifadəsini təmin etmək üçün əvvəlcə həmin cəmiyyətdə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulan yeniliklərlə bağlı maarifləndirmə həyata keçirmək lazımdır. Bu şəkildə televiziyanın həyata keçirdiyi maariflənmə prosesi kütlələr tərəfindən daha tez qəbul olunacaqdır.

Kütlələrin xüsusilə yeniliklər barədə maarifləndirilməsi və həmin yenilikləri daha tez qəbul edib dəstəkləməsi üçün aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır: (Harry və Richard, 1962: 91-120)

a. motivasiya; b. əsas dəyərlərin çeşidlənməsi; c. uyğun zamanın seçilməsi; d. yenilikləri kütləyə təqdim edəcək şəxslərin seçilməsi; f. tamaşaçı ilə ikitərəfli ünsiyyət qurmaq; g. dövlət nümayəndələri ilə cəmiyyət arasında "əlçatmazlığın" yox edilməsi; h. yeniliklərin təqdimindən əvvəl ilkin hazırlıq; i. kütləyə yenilikləri tətbiq etmə fərsətinin verilməsi.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, televiziya sosial-iqtisadi sistemin dəyişməsinə təsir göstərən çox mühüm vasitədir, lakin bu prosesin icrasını təkbəşinə həyata keçirmir, köməkçi vasitələrlə birgə onun təmin edilməsinə nail olur.

Ədəbiyyat

1. Harry, C.B., Richard, Stephenson, M. (1964) The analysis of social systems, s. 91-120.
2. Marşal, M. (1967) The Medium is the massage. New York: Bantam Books, s. 8-26.
3. Vilbur, Ş., Lerner D. (1967) Communication and change in developing countries. Honolulu: East-West Center Press, 1967, s. 7.
4. Vilbur, Ş., Lerner D. (1964) Toward a non-western model of development / Inayatullah. s. 101-102.

Elnarə Məhəddin qızı Cavadova

Həzi Aslanov adına Ordu İdeoloji və

Mədəniyyət Mərkəzi

doktorant

e-cavadova@mail.ru

POETİK DİLDƏ HƏRBI SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Açar sözlər: dil, poeziya, hərbi leksika, söz, üslub

Key words: language, poetry, military vocabulary, words, style

Dünyanın savaş tarixi qədim olduğundan hərbi sözlərin də tarixi uzaq zamanlarla əsləşir. Müxtəlif ölkələrdə müharibələrin sayı çoxaldıqca dillərin hərbi leksikası da zənginləşmişdir. Məsələn, əski türk lüğətlərində 278 hərbi söz müəyyənləşdirilmişdir (4). Öz yurdunu, torpağını qorumaq amalında olan xalqımızın dilində də hərbi sözlərin müəyyən qədər mövqeyi vardır. Bu sözlərin əhatəsi zaman-zaman genişlənmiş, nəticədə dilimizin maraqlı və zəngin hərbi leksikası formalaşmışdır.

Məlumdur ki, bədii dil təbiət və cəmiyyət hadisələrini əks etdirən, yaşadan qiymətli bir qaynaqdır. Burada hərbi sözlərin həm ilkin mənası qorunub saxlanmış, həm də onların semantikasından bol-bol istifadə ilə üslub xüsusiyyətləri müəyyənləşmişdir. Bu proses indi də davam edir. Savaş mövzusunda əsərlərdə çox işlənən sözlərdən biri kimi “bayraq” ləksemi diqqəti çəkir:

Səsləyirəm hey bayaqdan,

Öp torpaqdan, tut bayraqdan.

Dur yataqdan, dur yaraqlan,

Papaq altda yatan kişi (Əsgərli, 2021: 53).

Tarixən dilimizdə *ox, yay, qılinc, kaman, kəmənd* kimi sözlər savaş zamanı istifadə edilən alətlərin adını ifadə edirdisə, sonralar onlar bədii məqsədlə işlənmişdir. Belə ki, obrazlılığın müxtəlif səviyyələrdə

göstəricilərini yaratmaq üçün hərbi sözlərdən də istifadə edilmişdir. Xüsusilə də son dövrlərə qədər daha çox məcaz xarakterli sözlərə üstünlük verilmişdir. Lakin Qarabağ müharibələri ilə əlaqəli olaraq bədii dildə hərbi sözlərin həqiqi anlamları daha qabarıq görünür:

Oğuz oğlu, hücumu keç, hücumu!

Hücumu keç! Hücumu keç! Hücumu! (Əsgərli, 2021: 55).

Araşdırma göstərir ki, bədii dildə hərbi sözlərin hamısı eyni dərəcədə işlənir. Belə ki, onlar içərisində az və ya çox istifadə edilən söz və ifadələr vardır. Az işlənən hərbi sözlərdən biri “tank”dır:

Gedəcəm, silahsız-tanksız, gülləsiz,

Gedəcəm şahənə...əlim yanımda.

Necə vuruşacam, baxıb görərsiz,

Düşmənlə bacarram əliyalın da (Əsgərli, 2021: 59).

Vahid Əzizin əsərlərinin dilində də “tank” sözü aktivliyi ilə seçilir:

Səninlə birlikdə taleyimizə

Qızılla yazılar Sərkərdə adı,

Qırıcı təyyarə, tank öz yerində -

Qələbə piyada ayağındadı! (3).

Maraqlıdır ki, Azərbaycanın əzəli və əbədi yurd yerlərinin qorunması uğrunda savaşılarında “qazi”, “şəhid” sözləri fəallaşaraq bədii dildə üslub çalarlarının zənginliyi ilə seçilmişdir:

Yenilməyən ordu adı, qazi adı,

Əbədiyyət yollarını fəth eləyən şəhid adı,

Qalib adı qazanmışam (1, 7).

Bədii dildə az işlənən hərbi sözlərdən biri də “atəş” leksik-qrammatik vahididir:

Səngərdən səninlə birgə çıxıram,

Sənlə silah tutub, mərmii atıram.

Atdığım gülləyə dönüb bir anda

Od tutub düşməne - “Atəş!”-sıxıram (Arıfqızı, 2021: 17).

Poetik dildə XX yüzilliyə qədər hərbi leksikaya aid olan “mərmii” sözü ilə, demək olar ki, qarşılaşırıq. Həmin dövrdən başlayaraq “mərmii” bədii dildəki hərbi sözlər sırasına keçir:

Göz var - Otuz ildir, inan ki, yatmur,

Rəsmiyyə İsmayıl qızı Səfərova (həkim)

Papillomavirus infeksiyası ilə assosiasiya edən uşaqlıq boynunun xərcənginin gedişinin xüsusiyyətləri

zəfər ümidsizin ağlına batmır.

Misralar hönkürdüm Şuşaya çatmır,

mərimi bağıranda haray nədir ki? (Vahid, 2020: 56).

Araşdırmalar hərbi sözlər içərisində “güllə” sözünün “ox”, “yay” və “qılınc”dan sonra gəldiyini göstərir:

Ayağınız dəyən yeri

Göz yaşımıla öpüm, dedim.

Sizə gələn güllələrə

Ürəyimi sipər edim (Arifqızı, 2021: 14).

Maraqlıdır ki, hərbi sözlər əsasında dildə yeni ifadə yaradıcılığının fəallaşması da müşahidə edilir. Məsələn, aşağıdakı misralarda “cəngərlərdə tarix yazmaq” ifadəsi bu baxımdan, səciyyəvidir;

Tarix yazır kürsülərdə ağıllar,

Tarix yazır səngərlərdə oğullar (Arifqızı, 2021: 20).

Bu cəhətdən, “haqqın qılıncı” sintaktik vahidi də diqqəti cəlb edir:

İndi haqqın qılıncı

Əsl yiyəsindədir! (Arifqızı, 2021:10).

Bədii əsərlərində döyüş səhnələrinin təsvir və tərənnümündə hərbi leksikaya önəm verilməsi təbiidir. Lakin poetik dil üzərindəki araşdırma hərbi sözlərin daha çox üslub məqsədi ilə işləndiyini təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Arifqızı, T. (2021) Qarabağda 44 gün. Naxçıvan, Əcəmi, 44 s.
2. Əsgərli, S. (2021) Gedirəm özümə bir gün ağlayam. Naxçıvan, Əcəmi, 208 s.
3. Vahid, Ə. (2020) Azərbaycandır Qarabağ. Ədəbiyyat qəzeti, 5 noyabr, 2020.
4. <https://www.luggat.com>

Turkan Sayavush Agayeva
Ganja Statet University
PhD student
turkan.agayeva.92@mail.ru

LANGUAGE AND CULTURE AS A MEANS OF COMMUNICATION

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, ünsiyyət, koqnitiv dilçilik, antropoloji paradigma

Key words: *language, culture, communication, cognitive linguistics, anthropological paradigm*

The growing number of intercultural encounters that has followed globalization has led to rising interest in intercultural studies. Language is a symbol of national culture. The national culture, social changes and personal behaviors are reflected through language, as language is spiritual and social aspect of the people, and reflection of the ethnic origin. The founder of the theory of cognitive linguistics V.von Humboldt stated "The nation is strong with its language, spiritual values, for me its difficult to imagine something else to be compared with this phenomena" (Humboldt, 2000: 23). Every national identity, way of life, stereotypes can be observed with the relation of culture, as culture is the way of national recognition. The language is closely related to the culture of the ethnic group: it is absorbed, developed and find reflects in it ". The emergence of new science on the basis of this idea - formed as a separate direction in the 90s of the XX century as linguoculturology (Maslova, Vedenie, 1997: 9).

The development of linguistics should be noted by two stages: the first stage – the development prerequisites of science. To this stage the works of such scholars as V. von Humboldt, A.A.Potebnya, E.Sapir were devoted. The second stage of research culture of linguistics

---

would be a separately as profession in the tradition an official recognition of “linguoculturology” as separate field of science. The important question is that linguoculturology can identify world marking in national language.

The culture of speech deals with communication. Thus, first of all, we have to tell about a role of communication in human life. L.A.Vvedenskaya's definition states: "The communication is a the scope of human life (Syzdyk, 2001: 6). The author of articles about genres of style and the general theory of linguistic problems M.Bakhtin says ... "to be is to communicate in the form of dialogue ", that is, the individuals participate as a part of a chain in communication (Syzdyk, 2001: 23). It does not matter how important the Cultural derivative is, if there is no uses of this derivative for several reasons, it misses from the sphere. People communicates daily. To cooperate with representatives of other cultures there is not enough that know only language. In the process of communication there can appear cultural misunderstanding on base of body language and facial expression. This kind of misunderstanding between the communicators leads to culture shock. Therefore, the communicator has to know the worldview, the values, and the correct etiquette. Communication culture should be known by every communicator as it results with correct communication. Following the etiquette norms communicators shows adequate attitude of speaker to the listener, also is one of the preconditions of successful communication. This system can be found in different parts of the language levels: At the level of vocabulary and phraseology: special words and phrases (Thank you! You are welcome! I am sorry. Excuse me! etc.) also signal words (separate words: Sir, Madam, Professor, Sorry; phrasal words: Mr. Brown, Look here; phraseology packaging: I like that, Go on with you) • On the base of Grammar: Using of interrogative sentence instead of orders. (Can you close the door?) • On the base of Stylistic: requires competent and cultural performances; using of euphemism instead of obscene and

embarrassing words. • The level of accents: to apply modest intonation. • The level of organization and communication: to forbid interfering to others conversation and etc.

Because of a microsystem of language units, on the base of the culture of communication are based fundamental services of language: if the first is obvious in etiquette of communication, the second is closely connected with him. Communication has special services of speech on the basis of language. They are: Function of communication. «Function of communication is a setup of the language in terms of social group and establishment of personal contacts. As a connection a) Establishment of friendly relations; b) set up and save of formal and polite relation (Sarybaeva, 1991: 34) The concept "establishment connection" treats all thematic groups, including at the beginning of the relation, a greeting and in farewell part of communication.

In the English-speaking environment relationship between educated people carried out at three levels. They are: formal, neutral, familiar. Each level has their own speaking style, so polite words and phrases subdivided into stylistic groups.

References

1. Humboldt, V. (2000) Izbranniye trudy po yazykoznanii. Translated from German/obshaya redaktsiya G.V.Ravishvili; posleclovie A.V.Gulygin and V.A.Zveginstev – M.: OAO Progress, 400p.
2. Maslova, V.A., Vedenie, V (1997) V linguoculturologyu Moskva: Nasledie, 207p.
3. Syzdyk, R. (2001) Tildik norma jane onyn kalyptasuy (kodifikatsiasy) Astana: Elorda,320p.
4. Sarybaeva, M.S., (1991) Sistema oboznachenii rodstva v angliyskom, russkom I kazakhskom yazykakh: Diss...kand philol. nauk. -Almaty.

Kəmalə Ramiz qızı İsayeva

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

kema.isa@inbox.ru

“E” SAİTİNİN SÖZDƏ TƏRKİB YARATMAQ FUNKSİYASI

Açar sözlər: *sait, tərkib, formalalaşma, heca, kök, fonetik vahid, element*

Key words: *vowel, composition, formation, syllable, root, phonetic unit, element*

Söz tərkibində sait səslərin ən əsas vəzifələri, birincisi söz kökünün formalaşmasında təşkiledicilik funksiyasını yerinə yetirməkdən, ikincisi isə heca yaratmaqdan ibarətdir.

Sait səslərin söz kökünü formalaşdıran element kimi işlənməsi onların ilkin informasiyavericilik keyfiyyətinə malik olmasından ibarətdir. Doğrudur, dildə ilkin informasiya elementlərinin rekonstruksiyası hələlik öz həllini gözləyən bir problemdir. Ancaq söz köklərinin formalaşmasında sait elementlərin təşkiledici funksiya daşması onu ehtimal etməyə əsas verir ki, ilkin informasiya mərhələsində sait səslərin aparıcılığı əsas yer tutmuşdur. Sait səslərin informasiya funksiyasının izləri onların müəyyən emosiyaları bildirməsində müşahidə edilir (1, 1967:56) Məsələn, a saiti ilə heyranət, təəccüb, narahatlıq, o saiti ilə razılıq, qorxu, məmnunluq, e saiti ilə etiraz, çağırış, həyəcan, ə saiti ilə təəccüb, etiraz, rişxənd, ö saiti ilə ağrı, qorxu, ı saiti ilə ağrı, “i” saiti ilə üzüntü, “ü” saiti ilə sızıltı və s. assosiativ məzmunlu informasiya anlayışları bildirilir. Samit səslərdə də müvafiq informasiya anlayışlarının izləri qalmaqdadır. Məsələn, “x” samitinin davamlı tələffüzü ilə kəsmək, qırmaq, xırdalatmaq, “s” səsinin davamlı tələffüzü ilə sakitlik, “ş” səsinin davamlı tələffüzü ilə sırıltı, şıqqıltı, “v” səsinin davamlı tələffüzü ilə vıyıltı, həyəcan, üzüntü

kimi emosiya bildirilir (Abdullayev, 2013:44). Sait və samit yanaşmalarında bu cür ümumi anlayışlar konkretləşərək söz tərkibi yaradılmasının bünövrəsini təşkil edir.

Sait səsin ilkin informasiyavericilik bazası sonrakı mərhələdə saitlərin müstəqil fonetik vahid kimi üzvlənməsi hesabına konkret anlayışlara səciyyələnən mənaları bildirməsinə xidmət etmişdir. Sait səslərin müstəqil mənə bildirməsi ənənələri, hətta, eramızın birinci minilliyi dövrünə qədər də davam etmiş və qədim türk mənbələrində də müstəqil informasiya vasitəsi kimi işlənmişdir (Axundov, 1973:45).

Azərbaycan dilində tək saitin müstəqil bir vahid kimi işlənməsi üçüncü şəxsin təkini işarə əvəzliyini bildirən o saitində ifadə olunur. Türk dillərində aqlütinasiya mərhələsinin inkişafı ilə əlaqədar tək saitlə ifadə olunan ağac (bləqi) mənəli “ı” elementinin sonuna sözdüzəltmə vasitələri qoşulmaqla onu bəzi dillərdə ı-ac (kumık), əvvəlinə samit qoşulmaqla bəzi dillərdə yıvac (karaim) şəklində formalaşdırmışdır. Azərbaycan dilində isə ı ilə ifadə olunan bitki anlayışı ağac şəklində formalaşmışdır (Axundov, 1966: 56).

Dillərin ilkin informasiya mərhələsində fonetik vahidlərin hər hansı anlayışı bildirməsi məsələsi dilçilikdə müəyyən tədqiqatların aparılmasına da zəmin yaratmışdır. Bu sahədə Əbdülzəl Dəmirçizadənin irəli sürdüyü fikirlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə dildə olan bütün fonetik vahidlərin hər biri bu və ya digər mənə çalarlığına malik olması ilə səciyyələnir. Məsələn, u səsinin işləndiyi uğultu, gurultu, qurultu kimi sözlərdəki mənə xüsusiyyəti həmin saitin xarakterinə uyğun mənə çalarlığı ilə səslənir. “Ş” səsinin iştirak etdiyi şırıltı, şıqqıltı, xışıltı kimi sözlərdə çalmaq, çarpışmaq anlayışlarına uyğun çalarlıqlar ifadə olunur. “E” saitində sakitlik, süslük çalarlığı daha qabarıq şəkildə əks olunur (Axundov, 1979: 80-84)

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri (1967), Bakı, Azərb. EA nəşr.
2. Abdullayev, N. (2013), Nitq mədəniyyətinin əsasları. (Dərs vəsaiti), Bakı, ADDU, 277 s.

3. Axundov, A. (1973), Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, 302 s.
4. Axundov, A. (1966), Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 300 s.
5. Axundov, A. (1879), İyyət şəkilçili alınma sözlər.//Dil mədəniyyəti. 4 buraxılış, III bur., Bakı, Elm, red: V.İ.Aslanov. s. 80-84

Hümbət Sədiyar oğlu İsmayilov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
ismayilovhumbet1@gmail.com

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT SAHƏLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏ MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər : mədəniyyət təşkilatları, incəsənət, maliyyələşmə mənbələri

Key words : cultural organizations, art, sources of funding

Mədəniyyət və incəsənət sahələri hər bir dövlətin mədəni irsini özündə əks etdirən sahələri ehtiva edir. Belə ki, ölkə daxilində və xaricdə həyata keçirilən və təqdim olunan bütün mədəni tədbirlər, sərgilər, qalereyalar mədəniyyət sahəsinin əsasını təşkil edir. Həmçinin incəsənət sahələrinin də nəticəsi də dövlətin mədəniyyətinin əsasını təşkil edən məhsul və xidmətlərin məcmusudur.

Mədəniyyət və incəsənət müəssisələri adətən gəlir əldə etməyən müəssisələr kimi tanınır. Onların bir qismi - film istehsalı, teatr kimi sahələr isə bilet satışı və nümayişlərdən gəlir götürə bilər. Əksər sahələrin isə əldə etdiyi gəlir ən yaxşı halda xərcləri ödəməyə kifayət edir. Odur ki dövlətin mədəni strukturunu təşkil edən bu sahələr öz fəaliyyətini davam etdirə bilmək üçün maliyyələşmə mənbələrinə ehtiyac duyur.

Azərbaycanda mədəniyyət və İncəsənət müəssisələrinin maliyyələşməsinə təmin edən mənbələr 5 ümumi kateqoriyaya ayrılır :

1. Təşkilatın öz mənbəsi – Bu təşkilatın nizamnamə fondudur. Təşkilatın quruluşu üçün lazım olan vəsaitlərin cəmi bura daxildir.

2. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər – Respublikamızda mədəniyyət sahələrinin maliyyələşmə mənbələri arasında hazırda ən çox yer tutan mənbə budur. Dövlət tərəfindən ayrılan müxtəlif təyinatlı

vəsaitlər mədəni irsin inkişafı, qorunması və mədəniyyət işçilərinin fəaliyyətinə dəstək məqsədi güdür.

3. Ödənişli xidmətlərdən əldə edilən gəlirlər – Mədəniyyət təşkilatlarının həyata keçirdiyi pullu xidmətlərdən əldə edilən vəsaitləri əhatə edir.

4. Qeyri-dövlət maliyyələşməsi - Mədəniyyət sahələrinin inkişafı üçün həmin təyinatlı təşkilatlara qeyri-dövlət təşkilatlarının və ya fiziki şəxslərin əvəzsiz bağışladığı vəsaitlər buma aid edilə bilər. Sponsorlar, xeyriyyəçilər, “fondreyzing” sistemi və s. Vəsaitlərlə maliyyə cəlb edilə bilər.

5. Öz vəsaitləri hesabına maliyyələşmə - Teatr, film, balet və s. gəlir gətirə bilən sahələrdən, bilet satışlarından əldə edilən vəsaitləri əhatə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mədəniyyət və incəsənət sahələrini maliyyələşdirmək üçün müasir menecment və marketinq sistemi tətbiq edilir. Menecmentin “maliyyələşdirmə” funksiyasının mədəniyyət və incəsənət sahələrində tətbiqinə nəzər yetirək :

- Bütçədən maliyyələşmənin idarə olunması
- Bütçədən kənar vəsaitlərin formalaşdırılması
- Təsərrüfat və marketinq fəaliyyəti üçün maliyyə işlərinin tənzimlənməsi

- Maliyyə ehtiyatlarının planlaşdırılma və proqnozlaşdırılması

- Maliyyə fəaliyyətinin təhlili

- Maliyyə fəaliyyətinə nəzarət

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində mədəniyyət sahələrinin maliyyə mənbələrinin diversifikasiyası üçün əsas vəzifələr qeyd olunmuşdur:

- *dövlət büdcəsindən mədəniyyət sahəsinə ayrılan vəsaitin inventarlaşdırılması, təhlili, qiymətləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması nəticəsində optimal maliyyələşmə həddinin müəyyənləşdirilməsi, habelə xərclərin ünvanlı istifadə edilməsi məqsədi ilə dövlət*

sifarişlərinin daha geniş tətbiq olunması və ayrılan dövlət vəsaitlərinə nəzarətin gücləndirilməsi;

- mədəniyyətin maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi üçün alternativ maliyyə mənbələrinin (büdcədən kənar vəsaitlər, qrantlar, ianələr və digər qanuni maliyyə mənbələri) cəlb edilməsi;

- menecment və marketinqin inkişaf etdirilməsi vasitəsi ilə mədəniyyət müəssisələrində göstərilən ödənişli mədəniyyət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən genişləndirilməsi.

Mədəniyyət sahələrinin inkişafı və maliyyələşməsi naminə dövlət tərəfindən atılan addımlardan biri də bu sahənin işçiləri üçün müasir peşə səriştələrinin formalaşdırılması, biliklərin artırılması istiqamətində keçirilən tədbirlərdir. Buna nümunə olaraq 2020-ci ilin iyul ayının 25-də keçirilən online açıq təlimləri göstərmək olar. Bu təlimlər Mədəniyyət üzrə Elmi-Metodiki və İxtisasartırma Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilmişdi. Təlimdə “Ənənəvi milli mədəniyyətin və xalq yaradıcılığının qorunması və inkişafı”, “Pandemiya dövründə mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyətində tədbirlərin təşkili istiqamətləri”, “Mədəniyyət müəssisələrinin büdcədən kənar maliyyələşmə istiqamətləri” adlı mövzular və təqdimatlar öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Həsənova, M., İsfəndiyarov, A. (2012) “Mədəniyyət və İncəsənət sahələrinin menecmenti, Bakı: Elm və təhsil.
2. “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası”-nın təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı (2.3)
3. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi (2020) Mədəniyyət işçiləri üçün açıq təlimlər davam edir. (https://azertag.az/xeber/-Medeniyyet_ischileri_uchun_achiq_telimler_davam_edir-1546527)

Nurana Asif Mammadova
Baku State University
master
m.nurane1999@gmail.com

THE REQUIREMENTS FOR THE EXISTENCE OF THE EXCEPTIONS TO COPYRIGHT PROTECTION (FAIR USE)

Açar sözlər: əqli mülkiyyət hüququ, müəlliflik hüququ, ədalətli
Key words: intellectual property law, copyright, fair

Fair use is a highly used part of the intellectual property field of law. It helps to many people in using the objects that are protected under the copyright law without making any infringement to the rights of the copyright owner.

Accordingly, fair use is the right to use an object that is protected under the intellectual property law without the permission of the copyright owner. The notion of the fair use in intellectual property law always prevents the harsh enforcement of copyright law that would drown the very creativity which the copyright law is intended to encourage.

This permits the person to use and create his own work in a way that does not make any infringement to the other people's intellectual property rights who created a work and has the right to get income, remuneration from that work and to follow his work in which way the work is used by others (including the moral rights and economic rights of the copyright owners.)

The accepted theory in fair use doctrine is that such a use must be in a way that is in accordance with the fair use test. In this case, such a question arises that then what is the fair use test?

The test of fair use is defined by the courts and today there is a precedent in the field of fair use test. Such a use of fair use is applied

by American courts for a very long time and the courts of other states also may apply that test which is defined by American High Court and other courts of the United States of America.

Generally, the accepted approach is that the fair use of an object that is protected under the copyright law must be for purposes like the parodies of different people, commentary, making of daily news reporting, using the work for teaching the students (including many copies for instructional use or academic research)" and in these cases the use of a protected work does not constitute any violation to the rights of the copyright owner and such a use shall be accepted as it is in accordance with the intellectual property law in general and specially copyright law.

There are four elements that the legislations in many countries and the precedent law mainly requires for the consideration of a use as the fair use and not infringement. These four elements of fair use tests of copyrights are like the followings:

- 1) the intend in using the protected work and character of this use, including the conditions like if the user shall get any remuneration from this use or the use does not have any commercial aims and it only aims non-commercial purposes like the teaching and others;
- 2) the nature and category of the used work;
- 3) the extent and materiality of the used part of the work in compare to the all parts of the copyrighted work as a one work.
- 4) the impact of use of a work on the market of that work and the amount of its influence to the relative market.

These elements are not the only elements which are referenced every time, but they are the most important ones and the researches show that they are in most cases the exact factors that the courts consider.

The question may arise that which of the mentioned elements is the most important one among all of them and how the priority of them is formulated? The answer is that there is not any defined rule that one of

the elements is more important than other. This means that all of the mentioned ones have the same power in making the fair use test and the practices of different courts allows to say that the courts checks the existence of that elements one by one while considering a case and making a test of fair use in relation to that case.

Accordingly, all of the elements of the fair use test are in the same level in front of the legislation and the courts.

References

1. Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, Articles 10-17 (1886);
2. “Copyright Law and the Progress of Science and the Useful Arts”, Alina Ng, pages 33-76 (2011);
3. Law on Copyright and Related Rights of the Republic of Azerbaijan, Articles 3-26 (05 June 1996);
4. “Understanding Copyright Law”, Marshall A.Leaffer, pages 54-93 (2014).

Gulandam Gunduz Guliyeva
Baku State University
master
gulndamguliyeva@gmail.com

MARINE POLLUTION AND ITS SOURCES

Açar sözlər: *Açıq dəniz konvensiyası, dövlət məsuliyyəti, Sahil Dövlətinin Yurisdiksiyası*

Keywords: *High Seas Convention, State Responsibility, Coastal State Jurisdiction*

In order to maintain the proper ecological balance, sea water which is 70 per cent of the total earth coverage, play a vital role in protecting not only the marine ecology but also the land-based ecosystem “Marine pollution includes a range of threats including from land-based sources, oil spills, untreated sewage, heavy siltation, eutrophication (nutrient enrichment), invasive species, persistent organic pollutants (POP’s), heavy metals from mine tailings and other sources, acidification, radioactive substances, marine litter, overfishing and destruction of coastal and marine habitats”. In the present law of the sea, the elimination and control of marine pollution has found the good place, though many jurists think that this involves a complex work and this will involve every governing body of international law to act independently. The process of adjudicating the dispute with relation to marine pollution can be found in the provisions of the law of the sea Convention of 1982, which few jurists still think that process of adjudication is not very comprehensive. In the years between the end of World War II and 1970, only slow development was evident. During this period a few conventions were adopted, but most concentrated on ship generated marine oil pollution. This blank period was nevertheless a time of growing awareness of the need for and the development of

---

international law on LBSMP. “*The 1958 Law of the Sea Conference was a major law-making event in this period. The Conference adopted four separate conventions: Convention on the Territorial Sea and the Contiguous Zone; Convention on the Continental Shelf; Convention on the High Seas; and Convention on Fishing and Conservation of Living Resources of the High Seas*”. The International Law Commission's draft convention for the 1958 Law of the Sea Conference similarly confined the right of non-suspendable innocent passage to straits "normally used for international navigation between two parts of the high seas". However, the drafters eventually dropped the qualifying adverb "normally," and it does not appear in either the 1958 Territorial Sea Convention or the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea. The situation changed dramatically in the mid- sixties after the adoption of the four conventions of the 1958 Law of the Sea Conference¹¹. The limited rights of foreign vessels in the territorial sea did not include the right to conduct marine scientific research . More importantly, the right to conduct marine scientific research on the continental shelf was subject to the control of the coastal States.

Marine Pollution and its Sources

Land-Based Pollution

There are several ways in which land-based pollution adversely affects water bodies and marine life ."Eutrophication is a condition in an aquatic ecosystem where high nutrient concentration stimulates blooms of algae..." Despite the vital importance of nutrients in marine life, its proliferation "can seriously disturbs the functioning of marine ecosystems." Further, due to increased algal growth and decrease in dissolved oxygen, it adversely affects corals also. The impact on fish and marine mammals of land-based pollutants is also considerable, and thus the Land-based Pollution group was constituted under the Helsinki commission, which is “responsible for reducing pollution from all sources on land within the Baltic Seas catchment area" by identifying sources of pollution, proposing actions to reduce it, and promoting

---

"environmentally sound practices and technologies." The Convention goes on to define land-based pollution as "pollution of the sea by point or diffuse inputs from all sources on land reaching the sea waterborne, airborne or directly from the coast. It includes pollution from any deliberate disposal under the seabed with access from land by tunnel, pipeline or other means." (Schaefer, 2004:184)

In the absence of an effective mechanism for enforcement, Article 207 of UNCLOS, which is the only provision that specifically deals with land-based sources of pollution, proves to be fruitless, despite its astute identification of the core issues regarding land-based pollution. The regulation of pollution in rivers, estuaries, pipelines, and outfall structures, which are the main sources of marine debris by adoption of municipal laws, along with the coordination of waste management strategies at the regional levels, is foreseen under this provision. (Schroeder, 2010:265)

Atmospheric Pollution

The obligation to preserve and protect the marine environment by removing possible sources of pollution is imposed on States through the application of Article 192 of UNCLOS. This includes the elimination of land-based pollution sources as well. Any substance or energy which when introduced into the marine environment is likely to result in harm to the marine ecosystem, falls within the meaning of pollution as defined in this Article. (2)

The recognition of the integrated nature of the bio-physical environment is implicit within the UNCLOS, as also the considerable adverse impact it has on the marine ecosystem – which provides the rationale behind Convention expressly encompassing the areas of land-based pollution, and more specifically, atmospheric pollution. The objective to "minimize to the fullest possible extent (a) the release of toxic, harmful or noxious substances ... from land based sources ... from or through the atmosphere ...." as a goal of the UNCLOS in deal-

ing with pollution control measures, underlines the importance paid herein to protection of the marine environment (Guruswamy, 1998:13)

Seabed Pollution

The 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea ("UNCLOS") provides the legal framework for protection of the marine environment. The Protection and Preservation of Marine Environment, included in Part XII of UNCLOS, creates binding obligations of general nature on the 162 State parties which are signatories to the Convention. Section 6 under this part is important insofar as it mandates the creation of laws and regulations for the protection of the marine environment. The adoption of regulations pertaining to prevention of land-based, seabed and atmospheric pollution, prevention of pollution from maritime casualties, and the adoption of measures to ensure seaworthiness of vessels are included within this.

Vessel-Source Pollution

Pollution caused by ships to the marine environment can be categorized as follows emission (vessel –sources air pollution), operational (intentional) and accidental (unintentional). There is a substantial requirement for improved legislations along with operation discharge, as the effect of certain instances of pollution by ships for example the Exxon Valdez (1989) and Erika oil (1999) spills are devastating.

Significance of pollution caused by the ships are often overlooked as there are certain other sources of marine pollution which include dumping of waste material and other effluents along with other contamination from the environment itself. Some coastal beaches are closing down due to the terrible impact of marine pollution caused by ships. The problem of marine pollution came into the lime light after the latest incidents in relation to cruise ship.

Toxic pollution in marine environment

Marine environment can also be polluted with the help of toxic chemicals. The sources of the toxic chemicals can be from the ships, which travel across the sea or ocean, similarly, toxic pollution is also

possible with the land-based pollution, for example, if any toxic industry is situated at the bank of the river or at the coastline of sea, there is a fair possibility that the untreated trade sewage consisting of toxic chemicals from the concerned industry would reach to river and from river it will reach to sea and the industries which are directly placed at the coastline of the ocean without any treatment plant of the toxic chemicals would reach within the ambit of sea water.

References

1. Schaefer L., (2004), Developments in Land-Based Pollution in 2004, California:colo. J.int'l envtl. L. & pol'y
2. The 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf
3. Schroeder M., (2010) Forgotten at Sea - An International Call to Combat Islands of Plastic Waste in the Pacific Ocean, Tulane:Environmental Law Journal
4. Guruswamy L.,(1998) The Promise of the United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS): Justice in Trade and Environment Disputes, University of California:Berkeley

Aynur Cabbar qızı Qasımova
Bakı Avrasiya Universiteti
magistrant
aynur86_edu@yahoo.com

AZƏRBAYCAN-İRAN ƏLAQƏLƏRİNDƏ XƏZƏR DƏNİZİNİN HÜQUQİ STATUSU (12 AVQUST 2018-Cİ İL AKTAU SAMMİTİ ƏSASINDA)

Açar söz: Azərbaycan, İran, Xəzər dənizi, Aktau sammiti, hüquqi status

Key words: Azerbaijan, Iran, Caspian Sea, Aktau summit, legal status

Xəzər dənizi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsi hesab olunur. Xəzər dənizinin strateji önəmini artıran amillərdən biri onun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olmasıdır (1).

Xəzər dənizində əməkdaşlığa dair ilk addımlar əslində İrana qarşı beynəlxalq sanksiyaların ləğvindən daha öncə atılmışdı. Bu istiqamətdə mümkün əməkdaşlığa ilk işarə 2014-cü ildə İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda İran dövlət başçısı Həsən Ruhaninin öz azərbaycanlı həmkarı Azərbaycan Prezident İlham Əliyevlə görüşü zamanı edilmişdi. İran prezidenti hər iki ölkənin ortaq xüsusiyyətlərinin mövcudluğunu və buna görə də inkişaf etmiş Azərbaycanın İran üçün çox vacib olduğunu vurğulamışdı (2, 82).

2016-cı ilin iyul ayında Xəzəryanı ölkələrin xarici işlər nazirlərinin Astanada keçirilən 6-cı toplantısında qərara alınmışdır ki, növbəti Astana sammitinə qədər konvensiyanın ilkin versiyası hazırlansın. 2017-ci ilin yanvar ayında Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi üzrə işçi qrupun Bakı toplantısı zamanı verilən məlumata görə, Xəzərin hüquqi statusu artıq dövlət başçılarının növbəti sammiti zamanı həll edilə bilər (2, 84).

Uzun illər ərzində keçirilən müzakirələrindən sonra 12 Avqust 2018-ci ildə beş Xəzəryanı ölkə Qazaxıstanın Aktau şəhərində Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə bağlı çox mühüm Konvensiya imzaladı. Bu konvensiya 24 maddədən ibarətdir (1).

Konvensiya hüquqi, geosiyasi, iqtisadi və ekoloji aspektləri özündə ehtiva edir. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqındakı Konvensiyanın birinci maddəsində yazılır ki, “Xəzər dənizi” – Tərəflərin quru ərazisi ilə əhatə olunan, sahilləri 1:750 000 miqyaslı Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin Naviqasiya və okeanoqrafiya Baş idarəsinin, Sankt-Peterburq şəhəri, 31003 nömrəli, 1998-ci ildə nəşr olunmuş 17.01.1997 tarixli arxiv buraxılışı, 31004 nömrəli, 1999-cu ildə nəşr olunmuş 04.07.1998 tarixli arxiv buraxılışı, 31005 nömrəli, 1998-ci ildə nəşr olunmuş 16.11.1996 tarixli arxiv buraxılışı, təsdiq olunmuş surətləri bu Konvensiyaya əlavə olunan və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan dəniz naviqasiya xəritələrində göstərilən su hövzəsidir” (3).

Konvensiyanın 3-cü maddəsində Xəzərdə istənilən hərbi bazanın qurulmasının, xarici ölkələrin hərbi gəmilərinin Xəzərdə olmasının qadağan edilməsi təsadüfi deyil. Bundan başqa, Xəzəryanı ölkə öz ərazisindən digər region ölkələrinə qarşı hərbi məqsədlə istifadə edilməyəcəyini də öhdəsinə götürür (4).

Konvensiyada Xəzərin dibinin və təkinin bölgüsünün ümumi prinsipləri qeyd olunub. Konkret müqavilələrin və onların həyata keçirilməsi metodikasının hazırlanması ilə isə xüsusi yaradılmış qrup məşğul olmalıdır. Qrupun xarici işlər nazirləri səviyyəsində təşkil edilməsi planlaşdırılıb.

Xəzərin dibinin və səthinin tərəflər arasında sektorlara bölünməsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə tam uyğundur və konkretidir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Aktau sammitində söylədiyi nitqində həmin məqamı xüsusi qeyd edib. Ölkə rəhbəri ifadə edib: “Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənəşdirilməsi onun dibinin və səthinin beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına uyğun olaraq tərəflər arasında sektorlara bölünməsi prosesinin başa çatdırılmasına kömək edəcəkdir. Bu

kontekstdə Azərbaycan, Qazaxıstan və Rusiya arasında imzalanmış sazişlərin böyük əhəmiyyət daşıdığını xüsusi qeyd etmək istərdim” (5).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bəyan edib: "Çıxışımın sonunda əminliyimi bildirmək istərdim ki, sammitdə qəbul edilən qərarlar Xəzəryanı ölkələr arasında əməkdaşlığın bundan sonra da inkişaf etdirilməsi, Xəzər regionunda təhlükəsizliyin və sabitliyin möhkəmləndirilməsi işinə öz töhfəsini verəcək” (5).

Ekspertlər həm Aktau sammitinin geosiyasi əhəmiyyəti, həm də bundan sonra Xəzəryanı dövlətlərin bu məsələdə əməkdaşlıq perspektivləri barədə proqnostik tezlər irəli sürürlər. Hər şeydən öncə, mütəxəssislər məsələnin geosiyasi və təhlükəsizlik aspektlərinə diqqət yönəldirlər. Mürəkkəb geosiyasi şəraitdə Xəzəryanı ölkələrin prinsipial məsələlərdə ortaq hərəkət edə bilməsinə imkan verən beynəlxalq sənədin imzalanmasıdır. Hövzə dövlətləri kənar təsir olmadan Xəzərlə bağlı qarşıya çıxacaq hər hansı problemi ciddi hüquqi əsas olan konkret sənədə dayanaraq həll etmək şansı əldə ediblər.

Mütəxəssislər Xəzər Konvensiyası ilə yanaşı sammitin yekununda qəbul edilən “Beşinci Xəzər sammitinin Kommünikəsi”nin əhəmiyyətini də vurğulayırlar. Kommünikedə qeyd olunur ki, Xəzərlə bağlı keçirilən sammitlərdən (2002-ci il Aşqabad, 2007-ci il Tehran, 2010-cu il Bakı və 2014-cü il Həştərxan) bugünkü sammitə qədər mürəkkəb yol keçilib. 12 avqust Aktau sammitinin başlıca yekunu isə beş ölkə liderinin baza beynəlxalq müqaviləni – Xəzərin hüquqi statusu haqqında beynəlxalq Konvensiyanı imzalaması oldu. Bu sənəd konsensus və bütün tərəflərin qarşılıqlı maraqlarının nəzərə alınması əsasında ərsəyə gəlib (6).

Əldə olunan razılıqların səmərəli yerinə yetirilməsi üçün Prezidentlər xüsusi beştərəfli məsləhətləşmə mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması barədə razılığa gəliblər. Bu bağlılıqda 2019-cu ildə Türkmənistanda Birinci Xəzər İqtisadi Forumunun keçirilməsi haqqında ortaq fikrə gəlinməsi də yüksək qiymətləndirilir (4) və 2019-

cu il avqustun 12-də Türkmənistanın Türkmenbaşı şəhərində Birinci Xəzər İqtisadi Forumu keçirilib.

Reallıq ondan ibarətdir ki, bu razılıq ilk növbədə və başlıca olaraq Xəzər ətrafında yerləşən ölkələrin bir-birini anlamasına, dənizin hərbi poliqona və böyük güclərin geosiyasi savaşının hədəfinə çevrilməməsinə xidmət etməlidir.

Bu cür yanaşmanın ən gözəl nümunəsini rəsmi Bakı nümayiş etdirir. Azərbaycan uzun illərdir ki, Xəzərdəki öz neft və qaz ehtiyatlarından əməkdaşlıq, region xalqlarının rifahı, dövlətlər arasında mehriban qonşuluğun bərqərar olması və qarşılıqlı faydalılıq prinsipi ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə çalışır və əminliklə qeyd edə bilərik ki, Aktauda tarixi hadisə baş verdi. Xəzəryanı dövlətlər arasında hüquqi əhəmiyyəti olan Konvensiyanın imzalanması özünün ciddi geosiyasi, mədəni, ekoloji, iqtisadi və kommunikativ nəticələrini verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/X%C9%99z%C9%99r_d%C9%99nizinin_h%C3%uqqi_statusu
2. Azərbaycan Respublikası yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Azərbaycan-İran əməkdaşlığı: əsas istiqamətlər və imkanlar. Redaktorlar: Dr.Cavid Vəliyev və Dr.Məsiəğa Məhəmmədi. Bakı-2018.
3. <https://e-qanun.az/framework/41551>
4. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2018/avqust/602494.html>
5. https://azertag.az/xeber/Aktauda_Xezeryani_dovletlerin_dovlet_baschilarinin_V_Zirve_toplantisi_kechirilib_YENILANIB_VID_EO-11863266
6. <http://ikisahil.az/post/103744-news-103744>
7. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2018/avqust/602494.htm> <https://azerbaijan.az/news/804>

Sürmə İlham qızı Dostiyeva
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant
s.ferecli17@gmail.com

AZƏRBAYCANDA SAĞLAMLIQ VƏ İSTİRAHƏT MƏRKƏZLƏRİNİN FORMALAŞMA TARİXİ

Açar sözlər: *müalicə, istirahət, kurort, sanatoriya*

Key words: *treatment, rest, resort, sanatorium*

Tarixi mərhələdən bilinir ki, hələ çox qədimdə yerli əhali öz sağlamlığını kor təbii, sonralar isə şüurlu formada həyat tərzində yaşayışı, müdafiəni, müalicə və istirahəti də özünəməxsus formada təşkil etməyə çalışırdı. Təbii şəraiti öyrənənlər, onun yararlı amillərindən (dəniz, çay, göl suyu, müalicə çeşmələri, palçıq, iqlim və s.) bacarıqla istifadə etməyə çalışırdılar. Bunun üçün daha səmərəli və əlçatan üsullarla müraciət edirdilər. Yəni, xüsusi mühitlərdə istirahət yerləri təşkil edir və orada kor təbii formada bir növ özlərini müalicə edirdilər.

Abşeronda xüsusi təyinatlı sağlamlıq mərkəzləri iki formada təşkil edilirdi: 1. yaşayış yerlərinə bilavasitə yaxın olan ərazilərdə; 2. konkret müalicə imkanı olan rayonlarda. Bu tipdə olan müəssisə və binaların memarlıq-planlaşma həllində çox vaxt funksional-konstruktiv olmasına üstünlük verilirdi. Belə bir təcrübənin mənfi və ya müsbət tərəflərini dəyərləndirib, üstün cəhətlərini nəzərə almaqla onların planlaşdırma-memarlıq həlli aparılırdı. XIX əsrə qədər Bakı-Abşeron əhalisinin sağlamlıq istirahət yerləri fərdi xarakterə malik olmuşdu və çox az halda öz səviyyəli mühit tərtibatı ilə yadda qalmışdır (Salamzadə, 2000:120)

Təəssüf ki, istər Bakı, istərsə də Abşeron da sağlamlıq-istirahət obyektlərinin yerləşdirilməsi planlı aparılırmırdı. 1935-ci ildən sonra

şəhərin ərazisinin 10 dəfə artması nəticəsində daha böyük ərazili sağlamlıq obyektləri tikilirdi lakin, onlar bədii-memarlıq baxımından demək olar ki, çox kasad idilər. Eksteryerdən fərqli olaraq binanın iç məkan həllində-interyerində bədii-dizayn tərtibatı güclü idi. Ümumiləşdirib deyə bilərik ki, ikinci dünya müharibəsinə qədərki mərhələdə Abşeron və Bakıda tikilən sağlamlıq ocaqlarında əsasən funksiyaya önəm verilirdi, yəni müalicə funksiyası üstünlük təşkil edir, mühit dizaynı isə demək olar ki, kaskad forma daşıyır və konstruktivizm üslubuna xas olurdu.

1949-cu ildə “Səhiyyə Nazirliyi”nin sərəncamına əsasən yerinə yetirilən yeni tipli sağlamlıq ocaqlarının layihələrində bir çox standart elementlərin istifadəsilə bərabər, həm də elmi-diaqnostik mərkəzlərin yaradılması obyektlərin bədii-memarlıq həllərinin genişləndirilməsi ilə müşahidə olunurdu. Belə rəşional tipli sağlamlıq komplekslərinə “Semaşko”, “Qaspar”, “Kadırlı adına 5 №-li müalicə obyekt” və s. nümunə göstərmək olar. Bu sağlamlıq komplekslərində mühit dizaynının ilk əlamətləri görünməyə başladı. Onların həyət mühitlərinə su elementləri, düzgün landşaft həlli, kölgəlik və söhbətqahlar daxil edildi.

Artıq XX əsrin ortalarında Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisini həmin dövrdə yaradılan və formalaşmış pansionat, sanatoriya və istirahət evləri sistemi əhatə edirdi.

1970-ci ildə SSRİ hökumətinin qərarı ilə yaradılan Abşeron yarımadası, Naftalan və İstisu kurortları ümumittifaq əhəmiyyətli kurortlar siyahısına daxil edilmişdir. 1980-ci illərdə Azərbaycanın kurortlar şəbəkəsinin genişləndirilməsi, o cümlədən Xaçmaz-Nabran zonasında iri miqyaslı layihələrin gerçəkləşdirilməsi, hökumətin xüsusi qərarı olsa da, mürəkkəb siyasi proseslər səbəbindən bu planlar təxirə salınmışdır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra kurort işinin inkişafında xüsusi bir mərhələ başlamışdır. Belə ki, 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan kurortları” dövlət proqramı haqqında sərəncam imzalamışdır. Bundan

başqa, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Kurortlar haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. (Əliyev, 1986: 295) Əvvəllər sağlamlıq ocaqları daha çox funksional, iqtisadi və memarlıq həlli cəhətdən qiymətləndirilirdisə də, indi belə sağlamlıq mərkəzləri insanın psixoloji durumunun da yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Buna görə də mərkəzlərin eksteryerlərinin abadlaşdırılmasına, bədii-tərtibatına diqqət yetirilir, çünki hər bir sağlamlıq mərkəzi ilk növbədə şəhər şəraitində yaşayan insanlara xidmət etdiyindən onlarda məkan azadlığı ilkin şərt kimi qəbul edilir.

Azərbaycan təbii müalicə ehtiyatlarına malik olan və həmin ehtiyatlardan bərpa, profilaktika və müalicə məqsədi ilə istifadə etmək üçün lazimi şəraiti olan ərazidir. Buna görə də ölkəmizdə, bu cür əlverişli ərazilərdə istirahət, həmçinin müalicəni təmin edən müəssisələr-sanatoriyalar, pansionatlar, istirahət evləri, kurort poliklinikaları, bərpa mərkəzləri və s. qurulmaqla yanaşı, sanitariya, mühafizə zonaları və digər kurort infrastrukturunu təşkil olunur.

Ədəbiyyat

1. Salamzadə, E.A. (2000) “Dizayn tarixinin öyrənilməsi metodologiyası”, Bakı, “Çaşıoğlu”, 120 s.
2. Əliyev, İ. İ. (1986) “Azərbaycanın istirahət zonalarının planlaşdırılması və inkişafı”, “Hekayə”
3. Əliyev, F.Q. (1986) “İdman qurğularının mikroiqlimi”, “Hekayə”, 295 s.
4. Mollazadə, F. A. (1999) “Memarlıq dizaynı təhsilinin aktual problemləri”, Bakı: Elm, 20 s.
5. https://www.azerbaijans.com/content_892_az.html
6. https://www.azerbaijans.com/content_899_az.html
7. <https://e-qanun.az/framework/12834>

Gülşən Şakir qızı Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

magistrant

ehmedovagulshen@gmail.com

XİDMƏTLƏRİN KEYFİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: sosial, müdafiə, pensiya, fond, ailə, işsizlər

Key words: social, defense, pension, fond, family, unemployed

Sosial müdafiə sistemi XIX əsrin ikinci yarısı–XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa ölkələrində formalaşmağa başlayıb. Sistemin qurulması barədə ilk sosial qanun isə Almaniyada Kansler Otto fon Bismark tərəfindən qəbul edilib. Tezliklə bir sıra digər Avropa ölkələri də bu təcrübədən yararlanmağa başlayıblar. 1949-cu ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının yaranması, eləcə də BMT-nin insan hüquqları sahəsində standartların formalaşması sosial müdafiə sisteminin inkişafına təkan verib. Azərbaycanda sosial təminat qanunvericiliyi XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayıb. Bu sahədə ilk addım kimi 1903-cü ildə “İstehsalatda bədbəxt hadisələrə görə işəgötürənlərin məsuliyyəti haqqında” və 1912-ci ildə “Bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən fəhlələrin sığortası haqqında” qanunlar qəbul olunub.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra 9 nəfərdən ibarət ilk müvəqqəti hökumət kabineti təşkil edilib. İlk hökumət kabinetində Əkbər ağa Şeyxülislamov əkinçilik və əmək naziri vəzifəsinə təyin olunub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, təhsil, səhiyyə, mənzil və kommunal təminatın səviyyəsinin yüksəldilməsi idi. Cümhuriyyətin fəaliyyəti dövründə parlamentin müzakirəsinə müxtəlif sahələr üzrə 315 qanun layihəsi təqdim olunub. Onlardan 10-

u sosialyönümlü idi. Bununla yanaşı, pensiya məsələləri üzrə iki əsas qərar qəbul edilmişdi. Cümhuriyyətin fəaliyyəti dövründə 1918-ci il yanvarın 13-də Bakı şəhər Dumasında Əmək Birjası da yaradılmışdı.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra respublikanın dövlət təsisatlarının yenidən təşkilinə başlanılıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin yaradılması haqqında” 10 dekabr 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Sosial Təminat Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Əmək və Sosial Məsələlər Komitəsi ləğv edilərək, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yaradılıb. Lakin dövlət müstəqilliyinin ilk illərində ölkədə ağır sosial-iqtisadi və siyasi gərginlik hökm sürürdü. Son dərəcə çətin bir şəraitdə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin normal fəaliyyəti qeyri-mümkün idi.

Xalqın ən çətin məqamında hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin sosial sahəyə davamlı diqqət və qayğısı müstəqil Azərbaycan dövlətinin sosial siyasətinin formalaşması və təkmilləşməsinə səbəb oldu. Həmçinin Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin fəaliyyətində də ciddi dönüş yarandı. Ümummillə Liderin aztəminatlı vətəndaşlara xüsusi qayğısının nəticəsi olaraq əlil və şəhid ailələrinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, əlillərin tibbi-sosial reabilitasiyası sisteminin müasir tələblər səviyyəsində qurulması, əlillərin minik avtomobilləri, veloarabalar və digər reabilitasiya vasitələri ilə təminatı, pensiyaların, müavinətlərin artırılması, əhalinin məşğulluğunun gücləndirilməsi kimi bir sıra istiqamətlərdə uğurlu tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıldı. Uzaqgörən siyasətçinin müdrik siyasi kursunun Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, aztəminatlı əhali qruplarına dövlət qayğısının artırılması istiqamətində mühüm uğurlar qazanılıb.

Bu gün Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi də ölkə əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına mühüm töhfələr verən bir

hökumət strukturu kimi fəaliyyətini uğurla davam etdirir. Prezident İlham Əliyev əhaliyə, xüsusilə sosial cəhətdən həssas qruplara dövlət sosial xidmətlərinin təqdimatı zamanı vətəndaş məmnunluğunu daim diqqət mərkəzində saxlayır. Ölkə başçısının 9 avqust 2018-ci il tarixli Fərmanına əsasən Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinin və “DOST” mərkəzlərinin yaradılması buna bariz nümunədir. Sosial xidmətlərin “bir pəncərə”dən operativ, şəffaf və nəzakətli şəkildə təqdim olunması agentliyi və mərkəzləri hər kəsin, xüsusilə həssas qrupların “DOST”una çevirəcək.

Azərbaycanda ölkəmizin ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiyə quruluşunun müdafiəsi uğrunda döyüslərdə şəhid və ya əlil olanlara xüsusi dəyər verilir. Döyüslərdə şücaət göstərənlərin adları yaddaşlara həkk olunduğu kimi onların vərəsələri də unudulmur.

Prezident İlham Əliyevin sosial-iqtisadi siyasətinin prioritetləri sırasında işsiz və işaxtaran vətəndaşların səmərəli məşğulluğunun təminatı, xüsusilə də sosial cəhətdən həssas qrupların aktiv sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatə olunmaqla əmək bazarına çıxışına şərait yaradılması mühüm yer tutur. Dövlət başçısının 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nda da sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların əmək bazarına inteqrasiyasının gücləndirilməsi əsas istiqamətlərdən biri kimi əksini tapıb.

Bundan başqa aztəminatlı ailələr, işsiz və işaxtaranlar özünüməşğulluq proqramına cəlb olunur. Ölkənin bütün bölgələrində həmin şəxslərə mal və materiallar verilir. Onlar həmin aktivlərlə kiçik ailə təsərrüfatlarını yaradıb genişləndirməyə çalışırlar. Proqrama cəlb olunanların əksər hissəsini əlillər, məcburi köçkünlər, şəhid ailəsi üzvləri, müharibə veteranları və digər həssas qruplardan olanlar təşkil edir (1)

Yaşat Fondu aşağıdakı şəxslərin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərə əlavə dəstək verilməsi (maliyyə

yardımlarının göstərilməsi və digər dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsi) üçün şəffaf, effektiv və əlçatan platformanın formalaşdırılması məqsədilə yaradılıb.

◦ Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar əliliyi müəyyən olunmuş hərbi qulluqçulara və şəhid olmuş şəxslərin ailələrinin üzvlərinə;

◦ İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən, habelə hərbi əməliyyatlar bitdikdən sonra onun nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak etməsi nəticəsində əliliyi müəyyən olunmuş dövlət orqanlarının (qurumlarının) əməkdaşlarına və ya həlak olmuş əməkdaşların ailə üzvlərinə; (2)

Fondun vəsaitinin formalaşdırılmasına və idarə olunmasına ümumi nəzarəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yaratdığı Himayəçilik Şurası həyata keçirir:

Fondun vəsaitinin formalaşdırılmasına və xərclənməsinə nəzarəti həyata keçirir;

Fondun vəsaitinin formalaşdırılması və xərclənməsi istiqamətlərinə dair müzakirələr aparır, habelə daxil olan vəsaitin məbləği nəzərə alınmaqla, onun xərc istiqamətlərini müəyyən edir;

Fondun vəsaitinin idarə edilməsi ilə bağlı kənar auditor yoxlamalarının keçirilməsinə dair tədbirlər görür;

Fondun vəsaitinin idarə edilməsi ilə bağlı digər məsələləri həll edir (3).

Ədəbiyyat

1. https://azertagaz/xeber/Azərbaycanda_sosial_mudafie_sistemin_in_inkisafi_dunen_bu_gun_sabah-1224785
2. https://az.m.wikipedia.org/wiki/YA%C5%9EAT_Fondu
3. https://www.wikiwand.com/az/YA%C5%9EAT_Fondu

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Günay İsfəndiyar qızı Sadıqova

Gəncə Dövlət Univeristeti
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
sgi_bioloq@mail.ru

Aysel Cavad qızı Bağirova

Gəncə Dövlət Univeristeti
magistrant
ayxanpirverdiyev@gmail.com

Aysel Şirin qızı Hacıyeva

magistrant
haciyevaaysel862@gmail.com

ƏKSCİSİMLƏR VƏ İMMUNQLOBİNLƏRİN İNSAN HƏYATINDA ROLU

***Açar sözlər:** orqanizma, patogen, əkscisimlər, antigenlər, qan, imminoloqlar*

***Key words:** organism, pathogens, antibodies, antigens, blood, immunologists*

Məlumdur ki, yoluxucu xəstəlik zamanı mikroorqanizmlərlə təmas nəticəsində onlara qarşı immunitet inkişaf edir. İmmunprofilaktika törədici ilə təbii təmasa qədər immunitet yaratmağa imkan verir. İmmunprofilaktika süni immunitetin yaradılması və ya gücləndirilməsi yolu ilə əhalinin xəstəliklərdən fərdi və kütləvi müdafiə metodudur. İmmunprofilaktika həssas şəxslərə münasibətdə aparılan, yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş profilaktik və əksepidemik tədbirlərdir. İmmunprofilaktikanın məqsədi ayrı-ayrı

şəxslər qrupunda xəstəliklərin baş verməsinin qarşısının alınması və bununla da xəstəliyin tam ləğv edilməsidir.

Immun çatışmazlıqlar anadangəlmə və qazanılmış ola bilər.

Immun çatışmazlıq immun sistemi təşkil edən 4 əsas komponentlərdən hər hansı birində:

1) B-limfositlər sistemi (anticisimlər),

2) T-limfositlər sistemi,

3) komplement sistemi,

4) faqositlərdə baş verən pozğunluqlar nəticəsində inkişaf edə bilər.

Klinik baxımdan bu zaman opportunist, yaxud təkrarlanan infeksiyalar daha səciyyəvidir. Təkrarlanan göbələk, virus, yaxud protozoa mənşəli infeksiyalar isə T hüceyrələrin çatışmazlığı üçün səciyyəvidir.

Bir çox yoluxucu xəstəliklər zamanı törədiciyə münasibətdə insanların həssaslıq səviyyəsi çox yüksəkdir və beləliklə yoluxmuş şəxslərin hamısında və indiyə qədər bu xəstəlik ilə yoluxmayanlar və ya ona qarşı peyvənd edilməyən şəxslərdə müxtəlif ifadə dərəcəsinə malik infeksiyon proses meydana gəlir. Məsələn, qızılca, su çiçəyi, epidemik parotit virusları, taun çöpləri, qarın yatalağı törədiciləri ilə yoluxduqda adətən klinik olaraq kəskin nəzərə çarpan infeksiyon proses inkişaf edir.

Həssas orqanizmdə törədicinin daxil olması, artıb-çoxalması və həyat fəaliyyətinin digər təzahürləri müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur. Törədicilərin həyat fəaliyyəti orqanizmin daxili mühit sabitliyinin, onun genetik homeostazının pozulmasına gətirib çıxarır.

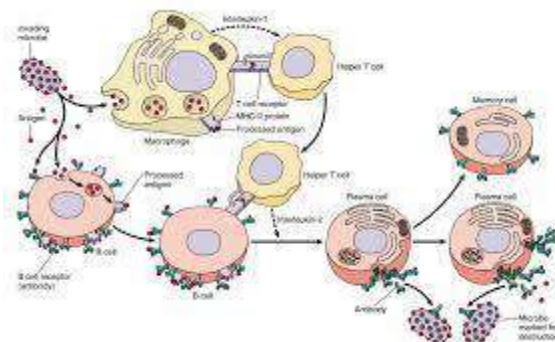
Yoluxucu xəstəliklərə qarşı orqanizmin davamlılığı bir çox hallarda ətraf mühit şəraitindən asılıdır. Məsələn, donma (temperaturun aşağı düşməsi) bir çox patogen və şərti-patogen mikroorqanizmlərə qarşı davamlılığı azaldır, soyuğun və eyni zamanda nəm havanın təsir göstərməsi tənəffüs yollarının selikli qişasının davamlılığını zəiflədir ki, bu da xəstəliklərin inkişaf etməsinə gətirib çıxarır.

Yoluxucu xəstəliklərin inkişaf etməsinə həddən artıq qızma (hərərətin artması, günəş şüalarının uzun müddət və intensiv şəkildə təsir etməsi), yüksək dozalarda ionlaşdırıcı şüalanma, peşə zərərləri (isti sexlərdə yüksək temperatur, şüalanma, kimyəvi maddələrlə zəhərlənmə, oksigen çatışmazlığı, fiziki və əqli yorğunluq və s.) şərait yarada bilər.

Beləliklə, makroorqanizmin vəziyyəti və ətraf mühit şəraiti infeksiya prosesin yaranması ehtimalını və onun gedişinin xarakterini müəyyən edir.

İmmun sisteminin anadangəlmə və ya qazanılmış çatışmazlığı olub, immunitet müdafiə reaksiyalarının qənaətbəxş olmaması ilə xarakterizə olunur. Anadangəlmə (birincili) və qazanılmış (ikincili) immunodefisitlər ayırd edilir. Anadangəlmə (birincili) immunodefisitlər zamanı immunitet sisteminin çatışmazlığı artıq erkən uşaq yaşlarından özünü büruzə verir.

Bu zaman müxtəlif infeksiya agentlərə qarşı orqanizmin lazımı qədər mühafizə edilməməsi üzündən bu vəziyyət çox vaxtı elə uşaq yaşlarında ikən ölümlə nəticələnir. Birincili immunodefisitlər orqanizmin immunitet sisteminin inkişafının müxtəlif mərhələlərində baş verən genetik pozuntularla əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bu pozuntular hemo və limfopoezin müxtəlif səviyyələrində meydana çıxdığından immunodefisitlər də müxtəlif aralıqlı gedişə malik olurlar. Məsələn: Hemopoezin sütun hüceyrələri səviyyəsində pozğunluq tam aplaziya və ya sütun hüceyrələrindən T- və B-limfositlərin diferensiasiyasının məhdudlaşması ilə nəticələnir. Buna isə immunpatoloji vəziyyət deyilir.

Şəkil 1 İmmunpatoloji vəziyyət

Hemopoezin daha yüksək səviyyələrdə pozulması T və B limfositlərin hissəvi defisitinə gətirib çıxarır. T limfositlərin əmələ gəlməsi və differensiasiya səviyyəsində bu pozuntunu T defisitinin, B limfositlərin əmələ gəlməsi və differensiasiyasız səviyyəsində isə bu pozuntunu M, G, və A immunoqlobulinləri hazırlayan müxtəlif plazmatik hüceyrələrin defisitinə səbəb olur. Qazanılmış immunodefisitlər (ikincili) immunodefisitlər immun sistemin genetik defekti ilə əlaqədar olmayıb, müxtəlif patoloji proses və xəstəliklər nəticəsində meydana çıxır. Qazanılmış immunodefisite ağır iltihabi proseslər, bəzi infeksiyalar (QİÇS, vərəm, brüsselyoz, kandidoz və s), toksikozlar, güclü qanıtırmə, qidalanma pozğunluqları, onkoloji xəstəliklər, diabet, piylənmə və s səbəb ola bilər.

Son dövrlərdə immunpatoloji vəziyyət insanlar arasında böyük təşvişə səbəb olub. Bunun üçün də insanların daha diqqətli olması vacibdir. Gəncə şəhəri 2 sayılı poliklinikasının səhə həkimlərinin verdiyi məlumata əsasən insanlar əslində öz sağlamlığının qayğısına qalmalıdır. Onların qəbuluna gələn xəstələr arasında sorğu keçirəndə məlum oldu ki, insanlar azıq bir xəstəlik zamanı çox təşvişə düşsələrdə hec bir tədbir görmürlər. Məsələn, bildikləri halda ki,

allergik reaksiyası güclü olanlar gün şuası qəbul etməyə gərək, onlar əksinə məhz həmin günün güclü şua verdiyi saatlarda şəhərə çıxırlar.

– ayrı-ayrı şəxslərdə immunitetin və ya populyasiya immunitetinin süni şəkildə yaradılmasıdır ki, çox vaxt bu məsələlər paralel olaraq həll edilir.

Aktiv (fəal) və passiv (qeyri-fəal) süni immunitet ayırd edilir. Birincisi vaksinlərin, ikincisi – tərkibində hər hansı törədiciyə qarşı əksicisimlər olan preparatların köməyi ilə yaradılır.

Spesifik profilaktikanın əsasını orqanizmdə daxil olan parazitlə mübarizədə inkişaf edən təbii prosesləri bu və ya digər dərəcədə süni şəkildə yaratmaq cəhdi təşkil edir. Başqa sözlə desək, spesifik profilaktika müəyyən məhdudiyətlərə malikdir: o, sifilis, göbələk xəstəlikləri, helmintozlar və bəzi digər qruplar və ayrı-ayrı nozofomalar zamanı tətbiq edilə bilməz, çünki onların patogenezinə immunitetin müdafiə funksiyası ya zəifdir, ya da ümumiyyətlə yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, İ.Ə., Vahabov E.F., Xələfli X.N., Tağıyeva F.Ş. (2016) İmmunprofilaktika. Dərs vəsaiti, Bakı:Şərq-qərb .
2. Ağayev, İ.Ə., Xələfli X.N., Tağıyeva F.Ş. (2012) Epidemiologiya. Dərslik (Tibbi profilak. fakultəsi tələbələri üçün) , Bakı: Elm..
3. Genişləndirilmiş İmmunlaşdırma proqramının «Soyuq zəncir» sistemi. (2006) Metodik tövsiyələr. Bakı: Star çapevi.
4. Sadiqova ,G.İ. (2019) İmunsisteminin fiziologiyası və immunprofilaktikanın əsasları (dərslik) Bakı: Gəncə Star çap evi.

Aygun Aydin Azizova
Ministry of Agriculture Veterinary
Scientific-Research Institute
Doctor of Philosophy Biology, assistant professor
azizova_aygun@inbox.ru

PARASITIC FAUNA OF SMALL HORNED ANIMALS IN SHIRVAN-SALYAN ECONOMIC REGIONS OF AZERBAIJAN

Key words: *helminth, coprological, parasitic, associative, blood-parasitic, causative agent*

Açar sözlər: *helmint, koproloji, parazit, asosiativ, qan-parazitləri, törədici*

The research was carried out for the purpose of learning the helminth fauna, primary intestinal parasites and the species composition of the piroplasmids of the small horned animals were kept in the Shirvan-Salyan economic regions (Neftchala, Bilasuvar, Salyan, Hajigabul, Shirvan) of Azerbaijan. As a result of the researches, the taxonomic research of the parasitic fauna of the small horned animals was carried out, and the systematics of the species was compiled. The peculiar geographical and ecological features of the region, the relief, as well as the affect of the abiotic and biotic factors were reflected in the formation of the parasitic fauna of the small horned animals. So due to the presence of the plains and desert-type landscapes in the region, the helminth fauna consisted mainly of the nematodes in the animals. The epizootic situation of the infection with the piroplasmids in the small horned animals was researched on the seasons, the species composition of the causative parasites and conductive ticks was determined. For this purpose, in spring, summer and autumn, in the active life cycle of the ticks in the livestock farms of the Neftchala,

Bilasuvar, Salyan, Hajjigabul, Shirvan regions, the sheep and goats were clinically examined for the blood-parasitic diseases, individual ixodide ticks were collected on the animals and the species composition was determined.

The nematode species of the small horned animals kept in the Shirvan-Salyan economic regions a total of 31 species of the nematodes were considered. The causative agents detected in sheep and goats with high intensity and causing the helminthiasis were nematodes belonging to the *Chabertia ovina*, *Oesophagostomum columbianum*, *Nematodirus spathiger*, *Ostertagia ostertagia*, *Ostertagia circumcincta*, *Haemonchus contortus*, *Marshallagia marshallagi*, *Cooperia oncopora*, *Trichostrongylus axei*, *Trichostrongylus colubriformis*, *Bunostomum trigonocephalum*, *Dictyocaulus viviparus*, *Protostrongylus kochi* species.

The pathogenic species belonging to the class of trematodes were detected in the animals kept in the Kura-Araz lowland areas and the species composition was determined in the small horned animals. The causative agents of the trematodes are mainly localized in the liver and cause mass loss during intensive infection. *Fasciola hepatica* belonging to the genus *Fasciola* of the family *Fasciolidae* belonging to the class *Trematodes*, *Dicrocoelium lanceatum* belonging to the genus *Dicrocoelium* of the family *Dicrocoeliidae*, *Paramphistomum cervi* helminth belonging to the genus *Paramphistomum* of the family *Paramphistomatidae* were detected which grown in the Shirvan-Salyan economic regions characteristic for these areas in the small horned animals. According to the results of the examinations, 5 types of anoplocephalyates belonging to the class of cestodes were detected in the sheep and goats researched from the nomadic farms. The species *Moniezia expansa*, *M.benedeni* and *M.autumnalia* of the genus *Moniezia* belonging to the family *Anoplocephalidae*; *T.giardii* of the genus *Thysaniezia* belonging to the family *Anoplocephalidae* and the *A.centripunctata* of the genus *Avitellina* belonging to the family

Avitellinidae. These species are parasitic on the small horned animals and are widespread. Of these species, *Moniezia expansa* and *Moniezia benedeni* were more intensively noted in all the nomadic livestock farms, and therefore no serious zoning was observed in the spread of moniesia. And *M.autumnalia*, *Avitellina centripunctata* and *Thysaniezia giardi* species were noted with low-intensity in the nomadic farms located in the research areas. Although the cestodes *Moniezia expansa*, *Moniezia benedeni*, *M.autumnalia*, *Avitellina centripunctata* and *Thysaniezia giardi* are not typical for the Shirvan-Salyan economic regions, they were detected in the small horned animals grown in the nomadic farms.

The primary intestinal parasites belonging to the genus *Eimeria* of the *Sporozoa* - spores type *Coccidiomorph* - coccidiosis class were detected in the researched sheep and goats in all the seasons with more or less intensity, depending on the season. These protozoa, which cause *Eimeriosis*, are noted intensively in many humid countries of the world. In the Shirvan-Salyan economic regions, 7 species were noted intensively in sheep and 5 in goats. In sheep: *Eimeria ahsata*, *Eimeria parva*, *Eimeria faurei*, *Eimeria intricata*, *Eimeria ovinoidalis*, *Eimeria ellipsoidalis*, *Eimeria cylindrica*; in goats: *E.alijeви*, *E.arloingi*, *E.ninakohlyakimovae*, *E.jolchijevi*, *E.absheronae* species.

The species of the families *Babesiidae* and *Theileriidae* of the subfamily *Piroplasmidae* belonging to the order *Haemosporidia* (blood suckers) of the class *Coccidiomorph* - causes a disease called pyroplasmidosis, which causes serious damage to the farm in small horned animals.

All genera of the sheep and goats are susceptible to the pyroplasmidosis. In sheep, the disease is often detected with an associative form - babesiosis-teyleriosis-anaplasmosis, and in goats in the form of mono-invasion - anaplasmosis. The most diseases begin at the end of spring, peaking in June and July. The ixodide ticks, which are the carriers of the causative pyroplasmids, become active in the

imago and nymph stages from starting the spring, infecting the animals until the end of autumn. In our researches, high temperatures (40.2-41.5⁰C) were noted in sheep in late spring and summer, and the *Babesia ovis*, *Theileria ovis*, *Theileria recondita*, *Anaplasma ovis* parasites were detected in the blood smear samples of the animals suspected of the disease. The parasites were observed mainly in an associative form in erythrocytes. Although the ticks were noted in goats, no long-term temperature was observed. The primary parasite *Anaplasma ovis* was detected during the examination of the blood samples of the goats with weak clinical signs. When analyzing the infection of sheep with piroplasmids which kept in the Shirvan-Salyan economic regions, it was observed that the parasites *Th.ovis*, *Babesia ovis*, *Anaplasma ovis* were detected intensively in all the study areas. The intensity and extensiveness of the infection with the *Th.recondita* parasite was weak compared to the other species. The analysis of the infection of the goats with the *Anaplasma ovis* parasite on the research areas shows that the extensiveness and intensity of the invasion was higher in the Hajigabul and Neftchala regions. The species composition of the conductive ticks that transmit piroplasmids to the small horns was determined, the spread degree of the *Ixodes ricinus*, *Boophilus calcaratus*, *Rhipicephalus bursa*, *Hyalomma plumbeum*, *H.anatolicum*.

In sheep the infection with *Rhipicephalus bursa*, *Hyalomma anatolicum* ticks were predominant on the Neftchala region; *Rhipicephalus bursa*, *Hyalomma plumbeum* on the Bilasuvar region; *Rhipicephalus bursa*, *Hyalomma anatolicum* on the Salyan region; *Rhipicephalus bursa*, *Hyalomma plumbeum* on the Hajigabul region; *Rhipicephalus bursa* and *Hyalomma anatolicum* on the Shirvan region. And in goats: *Rhipicephalus bursa*, *Boophilus calcaratus*, *Hyalomma plumbeum* ticks were noted in goats kept in all the regions. *Boophilus calcaratus* and *Ixodes ricinus* ticks were not detected in sheep and goats grown in the livestock farms in the research areas. Overall in

sheep and goats kept in all the regions, the conductor of the piroplasmids, *Rhipicephalus bursa* tick, which causes piroplasmidosis, was found with high intensity.

The infection with the parasites was detected with the associative forms - helminths and *Eimeria* in sheep and goats. And infection with both nematodes and primary parasites was more intense in the small horned animals infected intense with ticks.

So in the Shirvan-Salyan economic regions the parasitic fauna of the sheep and goats - endoparasites: helminths consist of- 32 species, primary intestinal parasites: *Eimerias* - 7 species in sheep, 5 species in goats, piroplasmids: 4 species in sheep; 1 species in goats; ectoparasites: ticks 3 species in sheep and 3 species in goats. In the small horned animals the infection with endo and ectoparasites was noted with associative forms helminths-pyoplasms-eimeria-ticks in spring, summer and autumn. In sheep and goats the infection with only endoparasites - eimeria, gastrointestinal and respiratory nematodes - were observed in winter. In spring and autumn, the infection with 3 species of trematodes and in the nomadic farms with 5 species of cestodes was characterized.

Rəsmiyyə İsmayıl qızı Səfərova
Azərbaycan Tibb Universiteti
həkim
rasmiya.safarova1969@gmail.com

PAPİLLOMAVİRUS İNFEKSİYASI İLƏ ASSOSİASIYA EDƏN UŞAQLIQ BOYNUNUN XƏRÇƏNGİNİN GEDİŞİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: papillomavirus infeksiyası, yayılma dərəcəsi, monitoring, risk qrupları, uşaqlıq boynu xərçəngi

Key words: papillomavirus infection, prevalence, monitoring, risk groups, cervical cancer

Uşaqlıq boynunun xərçəngi (UBX) - tezliyinə görə qadınlar arasında bədxassəli yenitörəmələrdən baş verən ölüm səbəblərinin ikincisi olub, yalnız süd vəzisinin xərçənginə yerini verir. İnvaziv UBX-nin profilaktikasında displaziya və preinvaziv xərçəng olan xəstələrin erkən diaqnostikası və vaxtında müalicəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır ki, bu da sitoloji skriningin aparılması yolu ilə mümkündür.

Tədqiqat işinin məqsədi: Papillomavirus infeksiyası (PVI) ilə assosiasiya edən uşaqlıq boynunun xərçənginin gedişinin xüsusiyyətlərin öyrənilməsi olmuşdur.

Tədqiqat işinin material və metodları. PVI ilə assosiasiya edən UBX-nin gedişinin və yayılması səviyyəsinin xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi məqsədi ilə biz 2015-ci, 2018-ci illərdə uşaqlıq boynunda patoloji prosesləri olan Azərbaycanın müxtəlif onkoloji müəssisələrində müraciət edən) 232 qadında xəstələnmənin təhlilini aparmışıq. Bu qadınlar əsas qrupa daxil edilmişdir və 18 - 44 yaş qruplarında idi (orta yaş $32,4 \pm 1,4$ yaş). Kontrol qrupuna 80 praktik sağlam qadın daxil edilmişdir. Microsoft Excel elektron cədvəllər

proqramının köməyilə yerinə yetirilmiş və aparılan tədqiqat işinin tələblərinə uyğun formalaşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin nəticələri və onların müzakirəsi. Əsas qrupda müayinə olunan pasiyentlərin xəstələnmə səviyyəsi yaş qrupları üzrə səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Ən aşağı rəqəm – 16 nəfər (6,9%) 18-24 yaş qrupunda olmuşdur. 25-29 yaş qrupunda maksimal qiymətlər nəzərə çarpmışdır – 111 nəfər (47,8±3,3%), digər yaş qruplarında xəstələnmənin səviyyəsinin 17,8±2,5%-dən 11,6±2,1%-ə qədər azalması qeyd edilir. Pasientlərin irsi ağırlaşmalarının təhlili I qrupda olan 130 (56,0±3,3% 42,7%) pasiyentdə, II qrupda olan 48,7±5,6 (39 hadisə; $\chi^2 = 0,36$; $p = 0,551$) pasiyentlərdə bədxassəli şiş proseslərinə meyilliyin artmasını aşkar etmişdir. Əsas qrupda müayinə olunan pasiyentlərin yaxın qohumlarında reproduktiv sistemin orqanlarının xərçəngi kifayət qədər tez-tez rast gəlməmişdir - 88 pasiyent (37,9±3,2%). Digər onkoloji xəstəliklər 42 pasiyentin (18,1±2,5%) yaxın qohumlarında qeydə alınır. Daha çox süd vəzisinin xərçəngi (14,6±2,3%) və uşaqlıq boynunun xərçəngi (11,6±2,1%) qeyd olunur. Klinik əlamətlərin təhlili zamanı daha çox aşağıdakı şikayətlərə rast gəlinmişdir: qarnın aşağısında aybaşı sikli ilə əlaqədar olmayan ağrı - 130 pasiyentdə (56,0±3,3%), meno- və metrorragiya - 119 pasiyentdə (51,3±3,2%) və cinsiyyət yollarında bol ifrazatlar (97 pasiyentdə, 41,8±3,2%) Müayinə olunan xəstələrdə ginekoloji xəstəliklərin tezliyinin və strukturunun ətraflı təhlili prosesində xronik servisit 106 (45,7±3,3%) pasiyentdə üstünlük təşkil etməsi aşkar edilmişdir. Bundan başqa, 55 (23,7±2,8%) qadında uşaqlığın qarışıq patologiyasının olması (adenomioz, uşaqlıq mioması, endometriyumun hiperplaziyası) diqqəti cəlb edir insanın papillomavirus infeksiyası (İPV) infeksiyalaşmanın təhlili göstərir ki, 170 qadında (73,3±2,9%) yüksək riskli İPV-nin (YR-İPV) persistensiyası qeydə alınmışdır, 106 pasiyentdə (45,7±3,3%) virus yüklənməsini (YR-İPV) 10^5 -dən çox genom ekvivalentləri, 126 (54,3±3,3%) nəfərdə isə eyni vaxtda 2 və daha çox YR-İPV tiplərin assosiasiyaları aşkar edilmişdir.

Beləliklə, ümumi klinik xarakteristika müayinə edilən pasiyentlər arasında xronik servisitın yüksək tezliyə malik olmasını, onkoloji xəstəliklərə irsi meyillik, uşaqlıq miomasının adenomioz və/ və ya endometriyanın hiperplastik prosesi ilə birlikdə rast gəlməsi, siqaretçəkmə, uşaqlıq boynunun travmatik zədələnmələri (doğuşsonrası, abortsonrası); müntəzəm cinsi həyata erkən başlama (17 yaşa qədər) və 3-dən çox cinsi partnyorların olması (seksual debüt anından), YR-İPV ilə virus yüklənməsi 10^5 -dən çox genom ekvivalentlərin və onun persistensiyasının yüksək olmasını təsdiq edir.

Ülviyyə Nadir qızı İsgəndərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

dissertant

isgenderova.86@mail.ru

TORPAQ DEQRADASIYASININ TƏDQIQINDƏ ÇÖL TƏDQIQATININ METODİKASI

Açar sözlər: eroziya, şorlaşma, torpağın daşlılığı, torpaq deqradasiyası, bataqlaşma

Key words: erosion, salinization, stony soil, soil degradation, swamping

İnsanın təsərrüfat fəaliyyətinin getdikcə artması torpaq deqradasiyasına səbəb olur. Torpaqların deqradasiyası dedikdə torpaqların tərkibinin və su-fiziki xassələrinin pisləşməsi, münbitliyinin azalması prosesi başa düşülür. Torpaq deqradasiyasının yaranmasında təbii və antropogen amillər əsas yer tutur. Təbii amillərə iqlimin dəyişməsi, quraqlıq, eroziya prosesləri, külək, hidrojimin dəyişməsi, buxarlanmanın yüksəlməsi və s. aiddir. Ağac və kolların qırılması, irriqasiya eroziyası, torpaqların həddən artıq istifadəsi-dehumifikasiya prosesi, pestisidlərlə torpaqların çirklənməsi, torpaqların mexaniki işlərlə pozulması, nəqliyyat və tikinti nəticəsində deqradasiya, otarma, faydalı qazıntıların geoloji kəşfiyyatı, hasilatı və nəql olunması nəticəsində deqradasiya, bataqlaşma, bərkimə və s. antropogen amillərə daxildir.

Torpaqların deqradasiyaya uğrama səbəblərini müəyyən etmək üçün çöl tədqiqatlarının aparılması zəruridir. Bu zaman aşağıdakı ardıcılığa diqqət etmək məqsədə uyğundur: (Babayev, Qurbanov, 2008: 18)

1. Təbii təsərrüfat sahələrinin müəyyənləşdirilməsi. Bu zaman torpaq sahəsinin kənd təsərrüfatında hansı məqsədlə istifadə

edilməsinə diqqət edilməli, kənd təsərrüfatı sahələrinə isə əkin, dincə qoyulmuş sahələr, çoxillik əkmələr (üzümlüklər, meyvə bağları, çay plantasiyaları, çəmənliklər və s.), biçənək, otlaq (qış və yay otlaqları, kənd ətrafı örüş) aid edilir. Bundan başqa kolluq və meşə ilə örtülü sahələr də göstərilməlidir. Deqradasiya nəticəsində öz münbitliyini itirmiş, müxtəlif səbəblər üzündən istehsal prosesinə cəlb olunmayan torpaq sahələri- bataqlaşmış, mexaniki dağılmış, şorlaşmış, eroziyaya uğramış və s. səbəbdən istifadə olunmayan ərazilər müəyyənləşdirilməlidir.

2. Torpağın qalınlığı. Tədqiqat zamanı torpağın qalınlığını müəyyən edərkən torpaq profili üzrə narın qatın və humus qatının qalınlığına diqqət edilməlidir.

3. Torpaqların eroziyaya uğrama dərəcəsi. Torpaqların eroziyaya məruz qalmaları çöldə müəyyənləşdirilərək kameral və laboratoriya təhlillərinə əsasən dəqiqləşdirilir. Torpaqlar eroziyaya uğrama dərəcəsinə görə beş dərəcə ilə göstərilir; eroziyaya uğramamış, zəif, orta, şiddətli və çox şiddətli.

4. Torpağın daşlılığı. Torpağın daşlılığı həm səthdə, həm də 30 sm-lik dərinlikdə yerləşən diametri 5 sm-dən iri olan daşların həcmi (m^3/ha) ilə müəyyən edilir. Çöl tədqiqatı aparılarkən torpağın daşlılıq dərəcəsi gözəyari müəyyən olunur və zəif, orta, şiddətli, çox şiddətli daşlı qradasiyalar üzrə ayrılır.

5. Ərazinin rütubətlənmə şəraiti.

6. Torpaqların şorlaşma dərəcəsi. Şorlaşma torpaq deqradasiyasında əsas amildir. Buna görə də şorlaşmış torpaqların növləri, şorlaşma tipləri və şorlaşma dərəcəsi müəyyənləşdirilir.

7. Bitki örtüyünün sıxlığı. Otlaplarda və kənd təsərrüfatı örüşlərində səthin bitki ilə örtülməsi də deqradasiyanı göstərən əsas amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Babayev M.P., Qurbanov E.A. (2008) Səhrələşmə - torpaq deqradasiyasının tədqiqi. Metodik tövsiyyə. Bakı: Elm, 46 s.

Natəvan Marat-Yaşar qızı Bədəlova

AMEA Gəncə Bölməsi
Bioresurslar İnstitutu
magistr
amea-2000@mail.ru

Aynurə Alışan qızı Rəhimova

AMEA Gəncə Bölməsi
Bioresurslar İnstitutu
magistr
rehimliaynure@yahoo.com

Laçın Rafiq qızı Əlizadə

AMEA Gəncə Bölməsi
Ekologiya və təbii ehtiyatlar İnstitutu
magistr
amea-2000@mail.ru

SİTRUSKİMİLƏRƏ AİD OLAN MEYVƏLƏRDƏN EFİR YAĞININ ALINMASI VƏ TƏDBİQİ

Açar sözlər: portağal, naringi, ekstraksiya, terpen, sıxlıq, şüasındırma

Key words: orange, tangerine, extraction, terpen, density, refractio of light

Sitruskimilərə yaxud rutkimilərə aid olan meyvələri səciyyəyləndirən xüsusiyyətlərdən biri bitki tərkibində efir yağının olmasıdır (2, 6) Bu maddə bitkinin bütün hüceyrələrində olur, lakin bəzi orqanlarında miqdarı fərqlidir (6), məsələn, portağal qabığında 2% -ə qədər olur (2). Efir yağları xüsusi quruluşa malikdir, bu qrupa aid edilən maddələrin əsasını terpenlər (monoterpenlər) və sesviterpenlər, yəni izopren strukturlu maddələr təşkil edir. Bəzi bitkilərin efir yağlarının tərkibində aromatik birləşmələrinin sırası, digərlərində isə azot və kükürd maddələri üstünlük təşkil edir. Qeyd edilən üzvü birləşmələr

individualdır, xemotaksonomik əlamətdir, sintez olunmur (6, 7). Başqa fərqləndirən cəhətlərə xüsusi uçuculuğu, iyi və dadı, suda həll olunmamasını aid etmək olar (8). Efir yağlarının əksəriyyətini yüngül fraksiyalar təşkil edir, kağız üzərində yağ ləkəsi qoymur (1). Efir yağının fizioloji xüsusiyyətli olması isə (1, 3,5) elmi-tədqiqat işimizdə aparıcı rol oynayır, bu fikrə əsaslanaraq aldığımız maddəni perspektivdə dəriyə qulluq vasitələrdə istifadəsi nəzərdə tutulmuşdu (9).

Sitruskimilərdən efir yağı almaq üçün ekstraksiya, materasiya, anfleraj, quru sıxma, su buxarı ilə qovulma üsullarından istifadə edilir (7,9). Portağal (*Citrus sinensis*) qabığından qeyd edilən maddənin alınması üçün ekstraksiya, quru sıxma, su buxarı ilə qovulma üsullarından istifadə olunub. Ekstraksiya üsulu ilə alınan efir yağlı qarışığın göstəriciləri cədvəl 1-də verilmişdi (10), həlledici kimi 97% etil spirti istifadə edilmişdi. Aldığımız son məhsul narıncı rəngli, xoş ətirlidir.

Təcrübəmizdə efir yağının alınması üçün digər üsulların (quru sıxma və s.) istifadəsi nəticə verməmişdir.

Portağal qabığından ekstraksiya yolu ilə alınan efir yağının göstəriciləri

Cədvəl 1

Göstəricilər	Aldığımız nəticələr	Standart göstəricilər
Sıxlıq	0,766	0,850
Şüasındırma əmsalı	1,4010	1,4760

Naringi (*Citrus nobilis*) qabığından efir yağı almaq üçün ekstraksiya üsulundan, istifadə edilib, göstəricilər cədvəl 2 verilmişdir (11). Naringinin efir yağı tünd sarı rəngli, xüsusi ətirlidir.

Naringi qabığından ekstraksiya üsulu ilə alınan efir yağının göstəriciləri

Cədvəl 2

Göstəricilər	Aldığımız nəticələr	Standart göstəricilər
Sıxlıq	0,789	0,854
Şüasındırma əmsalı	1,4103	1,4753

İSO-un (standart) göstəricilərinin maksimal sərhədi göstərilmişdir.

Alınan efir yağlarının keyfiyyət göstəriciləri onların müxtəlif sahələrdə istifadə edilməsinə imkan verir, məsələn, qənnadı, parfümeriya və s. Lakin qeyd edilən maddənin bioloji təsirli olması yaxud dərinin qocalmasını ləngitməsi və uzun müddət cavan qalması kimi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq portağal (*Citrus sinensis*) və naringi (*Citrus nobilis*) efir yağlarını massaj yağının aktiv (təsiredici) hissə kimi istifadə edilməsi tövsiyə edilir (12), innovativ təklifimiz isə eyni cinsə aid olan iki bitkinin efir yağlarını dəriyə qulluq vasitələrində birgə istifadə edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Bolşaya medisinskaya ensiklopediya. (v 30 tomax). Efirniyə masla (1986) QI.red.B.P.Petrovskiy, 3-ye izd. Moskva, «Sovetskaya ensiklopediya».
2. Muravyeva, D.A. (1983) Tropiçeskiye i subtropiçeskiye lekarstvenniye rasteniya. İzdaniye vtoroye,pererabotannoye i dopolnennoye, Moskva,«Medisina», str. 64-68 ,74-78
3. Popov, V.İ., Şapiro D.K., Dakuloviç İ.Y. (1990) Lekarstvenniye rasteniya. İzdaniye vtoroye,pererabotannoye i dopolnennoye. Minsk,«Polimya»,s 49-50
4. Rudakova, İ.P. (2005) i dr.Metodı kontrolya kaçestva efirnix masel. Farmasiya, №3, str.3-5
5. Sanina İ. M. (2012) Polniy spravoçnik lekarstvennix rasteniy.Travnik.İzdatelstvo «ArqumentPrint»,, str.40-42

6. Tanasienko F.S. (1985) Efirniye masla. Soderjaniye i sostav v rasteniyax. Kiev ,str286
7. Tumanova E. Ensiklopediya efirniy masel. Ripol-Klassik, 2014, str.5,10,13-14,17
8. Xeyfis L.A., Daşunin V.M. (1994) Duşıstıye veşestva i druqiye produktı dlya parfyumerii. M., Ximiya, 1994, str.256
9. Ensiklopediya lekarstvenniy rasteniy. (Arnal – Şebbel i dr.), İspaniya, Piders-Daydjest, 2004, str.238, 289, 290, 292
10. Google. Fiziko-ximiçeskiye pokazateli efirnoqo masla apelsina.
11. Google. Qosstandart QOST İSO 3628-2017, Minsk-2017
12. Google. Siklopediya

DƏQİQ ELMLƏR BÖLMƏSİ

EXACT SCIENCES SECTION

Çinarə Elxan qızı Əliyeva

AMEA Fizika İnstitutu

magistrant

cinareveliyeva146@gmail.com

DEKOHERENSIYA PROBLEMİ

Açar sözlər: kvant superpozisiya halları, dekoherensiya, kvaziehtimal funksiyası, interferensiya strukturu, relaksasiya

Key words: quantum superposition cases, decoherence, quasi-probability function, interference structure, relaxation

Kvant superpozisiya halları atomlar və molekullar kimi mikroskopik sistemlər üçün olduqca tez – tez müşahidə edildiyindən, lakin makroskopik sistemlər üçün heç vaxt müşahidə olunmadığından, makroskopik sistemlər üçün Şredinqer pişiyi hallarını məhv edən müəyyən təsir olmalıdır. Bu təsir dekoherensiya adlanır.

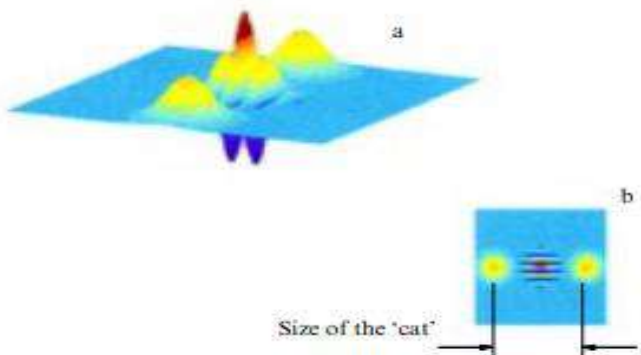
Bu tezisdə dekoherensiya probleminin nədən ibarət olduğunu qısa şərh etməyə çalışacağıq.

Kvant sistemi ilə ətraf mühit arasında qarşılıqlı təsir nəticəsində təmiz halın qarışıq hala sürətlə çevrilməsi kimi özünü göstərən dekoherensiya prosesinin bəzi ümumi xüsusiyyətləri vardır. İzolyasiya edilmiş kvant obyektini olaraq boşluqdakı sahəni və ya tələdə hərəkət edən ionu təmsil edə bilən harmonik ossilyatoru nəzərdən keçirək. Ossilyatorun ilkin halı hər ikisi eyni bir kompleks parametrlə -- orta rəqs amplitudu ilə müəyyən olunan iki koherent halların superpozisiyası olsun. Biz bu zaman Şredinqer pişiyi halının bir nümunəsini əldə etmiş oluruq (şəkil 1). Bu obyektini ayırd etmək üçün Viqnerin kvaziehtimal funksiyasından istifadə etmək olar:

$$W(\beta) = \frac{1}{\pi^2} \int d^2 \xi S p \exp[\xi(a^+ - \beta^* - \xi^* a - \beta)] \quad (1)$$

Onun ikiölçülü qrafiki harmonik ossilyator (foton, fonon və ya hər hansı digər kvant sistemi) ilə təmsil olunan obyektin dalğa funksiyası haqqında tam məlumat var.

Şəkil 1. (a) Fazaları π ilə fərqlənən iki koherent halın superpozisiyanın yaratdığı Vıqner funksiyasını ifadə edir. İki pikdən hər biri α və $-\alpha$ koherent hallarından birinə uyğun gəlir. Piklər arasındakı məsafə Şredinger pişiyinin ölçüsünü təyin edir, yəni halın nə qədər makroskopik olduğunu göstərir. (b) Vıqner funksiyasının proyeksiyasını təmsil edir. $\alpha + \exp i\theta - \alpha$ halı üçün Vıqner funksiyasının spesifik xüsusiyyəti faza müstəvisinin mərkəzindəki interferensiya hissəsidir. Halın kvant təbiətinə görə Vıqner funksiyasının mənfi qiymətlər aldığı nöqtələr var.

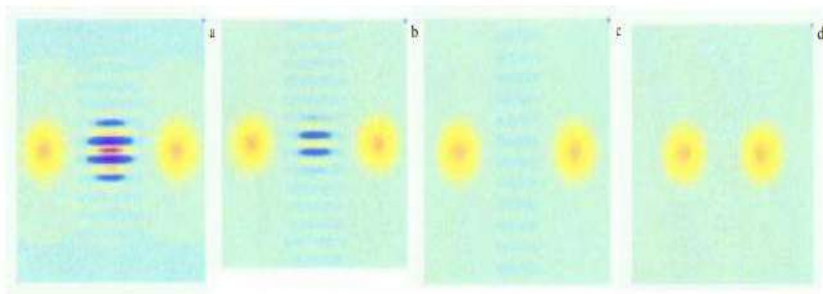
Klassik hallar üçün yuxarıda bəhs etdiyimiz Vıqner funksiyası “x koordinat – p impulsun” $\beta = x + ip$ dəyişənlərindəki birgə ehtimal paylama sıxlığına bərabərdir.

Xüsusi halda,

$$\begin{aligned} \psi_+ &= N \int \alpha + \exp i\theta - \alpha \\ N^{-2} &= 2 \int 1 + \cos \theta \exp(-2 \alpha^2) \quad (2) \end{aligned}$$

halı üçün W β Viqner funksiyası $\beta = \pm\alpha$ nöqtələrində lokallaşmış və sistemin α və $-\alpha$ hallarında tapılma ehtimallarını göstərən iki maksimuma malikdir. Bundan əlavə, $\beta = 0$ – da bəzi arqumentlər üçün mənfi qiymətlər alan interferensiya strukturu var. Bu struktur, (2) halının sıxlıq matrisində $\alpha - \alpha \exp -i\theta + -\alpha \alpha \exp i\theta$ kvant interferensiya hədlərinə görə meydana çıxır. Məhz bu struktur halın qeyri – klassik olduğunu göstərir.

γ sürəti ilə fotonların boşluqdan çıxması nəticəsində yaranan relaksasiya ossilyatorun vəziyyətində xüsusi bir dəyişikliyə səbəb olur: əvvəlcə interferensiya hissəsi yox olur və superpozisiya halı qarışıq hala çevrilir, sonra isə qarışıq hal tədricən vakuüm halına çevrilir (şəkil 2). Üstəlik, $t_{dekoher}^{-1} = 2\gamma \alpha^2$ interferensiya hədlərinin parçalanma sürəti daha yüksəkdir və α amplitudu ilə müəyyən edilən (1) halının ölçüsü daha böyükdür.

Şəkil 2. Sönən kvant harmonik ossilyator üçün Viqner funksiyasının evolyusiyası (təkamülü). Ossilyatorun ilkin halı $\alpha + \exp i\theta - \alpha -$ dir. Viqner funksiyası $t = 0$ (a), $\frac{1}{16\gamma}$ (b), $\frac{1}{4\gamma}$ (c), $\frac{1}{\gamma}$ (d) olduqda; $\alpha = 2$. Dekoherensiya relaksasiya zamanı Viqner funksiyasının interferensiya hissəsinin sürətlə parçalanmasında özünü göstərir. İlk dəfə W. H. Zurek tərəfindən qeyd edilən bu relaksasiya xüsusiyyəti nə üçün superpozisiya hallarının mikroskopik aləmdə asanlıqla müşahidə edildiyini, lakin makroskopik cisimlər üçün heç

vaxt müşahidə edilmədiyini, yəni nə üçün biz ölü pişik və diri pişiyin superpozisiyasını heç vaxt müşahidə etmədiyimizi izah edir. Lakin bu fakt hələ də dekoherensiyanın qarşısını almaq problemini həll etmir. Bunun həllini tapmaq üçün relaksasiya prosesi ətraflı araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kilin, S.Y., Quantum information, Physics ± Uspekhi 42 (5) 435 ± 452 (1999)
2. Davies, E B. (1976) Quantum Theory of Open Systems, New York: Academic Press.

Çinarə Elxan qızı Əliyeva
AMEA Fizika İnstitutu
magistrant
cinareveliyeval46@gmail.com

AYRICA GÖTÜRÜLMÜŞ KVANT OBYEKTİNİN KLONLAŞDIRILMASININ QEYRİ –MÜMKÜNLÜYÜ HAQQINDA TEOREM

Açar sözlər: klonlaşdırma, klonlayıcı cihaz, şaquli polyarizələnmiş foton, üfüqi polyarizələnmiş foton, effekt

Key words: cloning, cloning device, vertically polarized photon, horizontally polarized photon, effect

Klonlaşdırma ilkin obyektin, onu klonlaşdırmaya qədər olduğu və əvvəlcədən məlum olmayan halda saxlamaqla, dəqiq sürətinin yaradılması deməkdir.

Bu tezisdə məqsədimiz ayrıca kvant obyektinin klonlaşdırılmasının mümkün olmadığını nəzəri hesablamalar vasitəsilə nümayiş etdirməkdir.

Fotonları klonlanlaşdırmaq üçün cihaz fotonları, onların xassələrini (hallarını) saxlamaqla, çoxaldır. Əgər polyarizasiya hallarını nəzərdə tuturuqsa, onda effekt aşağıdakı çevrilmə ilə təsvir olunur:

$$R_1 \updownarrow \Rightarrow R_{FV} \updownarrow\updownarrow , \\ R_1 \leftrightarrow \Rightarrow R_{FH} \leftrightarrow\leftrightarrow ,$$

burada R_1 klonlayıcı cihazın ilkin halı, R_{FV} , R_{FH} isə cihazın şaquli və üfüqi polyarizələnmiş fotonları klonlanlaşdıran zaman son hallarıdır. Lakin, əgər biz üfüqi və şaquli polyarizasiyalardan fərqli olan bir, məsələn, $\alpha \updownarrow + \beta \leftrightarrow$ polyarizasiyalı fotonu klonlaşdırmağa çalışsaq, onda bu cür qurğu aşağıdakı çevirməni həyata keçirər:

$$R_1 \alpha \updownarrow + \beta \leftrightarrow \Rightarrow \alpha R_{FV} \updownarrow\updownarrow + \beta R_{FH} \leftrightarrow\leftrightarrow \quad (1)$$

Hətta R_{FV} və R_{FH} hallarının bərabərliyi şərtində belə çevrilmiş hal $\varphi = \arctan \frac{\beta}{\alpha}$ bucağında polarizəlanmış iki fotonu təmsil etmir.

Həqiqətən də, $\varphi = \arctan \frac{\beta}{\alpha}$ bucağında, yəni $\alpha \downarrow + \beta \leftrightarrow$ halında polarizəlanmış tək fotonun yaradılması $b_{\varphi}^+ = \alpha a_V^+ + \beta a_H^+$ doğrulma operatorunu vakuuma tətbiq etməklə həyata keçirilə bilər, burada a_H^+ , a_V^+ şaquli və üfüqi polarizəlanmış fotonlar üçün doğrulma operatorlarıdır.

Bütün sıfırdan fərqli α, β üçün (2) halı (1) halının sahə hissəsi ilə üst-üstə düşmür, yəni tək foton klonlaşdırıla bilməz.

Ədəbiyyat

1. Feynman R P, Leighton R. B. Sands, M. (2001) The Feynman Lectures on.
2. Physics Vol. 8 (London: Addison-Wesley, 1964)
3. 2.S Ya Kilin, Quantum information, Physics ± Uspekhi 42 (5) 435 ± 452 (1999)

TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ
TECHNICAL SCIENCES SECTION

Kənan Əli oğlu Məmməd-zadə
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
kananmzh@gmail.com

**VERİLƏNLƏRİN ÇOXÖLÇÜLÜ TƏSVİRİ
VƏ EMALI ÜÇÜN YENİ TEXNOLOGİYALAR**

***Açar sözlər:** İnformasiya sistemi, Verilənlərin çoxölçümlü təsviri, Online Transaction Processing, Online Analytical Processing, Online Analytical Processing kubu*

***Key words:** Information system, Multidimensional data representation, Online Transaction Processing, Online Analytical Processing, Online Analytical Processing cube*

Texnologiyanın inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə dəyişikliklər yaratmağa davam edir. Hazırda yaşadığımız dövr bəzi əsaslarla informasiya dövrü də adlandırılır. Bu qədər böyük informasiya axınlarının olduğu mühitdə mütləq olaraq nizamlayıcı bir sistemə də ehtiyac yaranır. Qeyd edilən anlayışlar əsasında yaranan və informasiyanın əldə edilməsi, emalı, saxlanması, paylaşımı və digər prosesləri özündə birləşdirən bu sistem informasiya sistemi adlandırılır (1)

Verilənlərin həcmi artdıqca onlarla işləmək və keyfiyyətli nəticələr əldə etmək çətinləşir. Məhz bu problemin həlli üçün iş sistemləri qismində informasiya sistemləri tətbiq olunmaqdadır. İnformasiya sistemləri verilənlər ilə aparılan əməliyyatların effektivliyinin artırılması üçün nəzərdə tutulmuş kompleks tətbiq paketləridir. Bu sistemlər əsasən kompüter, insan və əməliyyatlar olmaqla 3 hissədən

ibarət olur (2). Bu tip sistemlər üzrə verilənlərin çoxölçülü təsvir üsullarından istifadə edilməkdədir. İstifadə ssenarisi və məqsədləri baxımından isə bir sıra tipləri vardır. Hər bir tip isə mövcud olan növlərdən birinə aid olmaqdadır. Qəbul olunan informasiya sistemi növləri əsasən 2 istiqamət üzrə ayrılır (2).

Birinci növ sistemlər OLTP (Online Transaction Processing) adlanır. Bu sistemlər subyektlər tərəfindən tez-tez ehtiyac duyulan əməliyyatların həlli üçün istifadə edilir. Əməli tipli verilənlər bazasından istifadə edən bu sistem verilənlərin iki ölçülü təsviri üsulları ilə çalışır. Əsas tətbiq sahəsi maliyyə, bankçılıq kimi qəbul edilərsə də, bir çox kiçik ölçülü əməliyyatlardan ibarət proseslər də bu növ sistemlərə aiddir (2).

OLTP modelinin istifadəsi alternativləri olan sistemlər üzərində bir sıra özəlliklər baxımından önə çıxmaqdadır. Böyük ölçülü verilənlərin və onların aid olduğu əməliyyatların icrası zamanı istifadə olunan OLTP modelinin arxitekturası paralel aparılan sadə prosesləri dəstəkləyir. Qeyd olunan əməliyyatlar zamanı verilənlərin sayının çoxluğu onlardan istifadə edən subyektlərin də çoxluğuna gətirib çıxarır. Belə hallarda OLTP modeli müxtəlif istifadəçilərin eyni verilənlərə əlçatanlığını təmin etməklə birlikdə onların inteqrasiyasını da təmin edir. Daxili strukturunun indeks əsaslı olması OLTP modelinin bütün proseslər boyunca maksimum sürətlə çalışmasını təmin edir və əməliyyatlar 1 saniyə və ondan aşağı zaman müddətində həll olunur. Tətbiq metodundan asılı olaraq qeyd olunan sistemlər demək olar ki, fasiləsiz fəaliyyət göstərə bilər (3).

İkinci növ sistemlər OLAP (Online Analytical Processing) adlanır. Bu tip sistemlər üçün təyin edilən verilənlər bazası bir çox alt bazanın kompleksi olub böyük həcmli verilənlərin emalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. İstifadə edilən sistemin daxilində verilənlərin çox ölçülü təsviri üsullarından istifadə olunur. Belə təsvir üsulu əsasında qurulan informasiya sistemləri əldə edilmiş məlumatların analizi və yəni nəticələrin əldə edilməsi kimi istiqamətlərdə istifadə edilir. Bu proses

üçün əsas olan müəyyən zaman müddətində qarşılıqlı əlaqəli verilənlər bazalarında olan dəyərlərin dəyərləndirilməsi və bu əməliyyatları yerinə yetirə biləcək strukturun qurulmasıdır (4).

Belə sistemlər üçün istifadə edilən əsas üsullardan biri OLAP kubik modelidir. Bir strukturun çoxölçülü olması üçün ilkin şərt onun ən az 3 istiqamət və ya dərəcə üzrə verilənləri təsvir etməsidir. Bu səbəbdən də OLAP modeli üçün qəbul edilmiş standart sistem kubik olur. Kubun əsasında digər iki ölçülü verilənlər bazalarından istifadə dayanır. Onun əsas istifadə dairəsi isə müəyyən faktlar üzrə analiz apararkən ümumi sistemin fərqli hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsini dəyərləndirməkdir (5).

OLAP modeli üçün əsas keyfiyyət göstəricisi onun kompleks iş mühitlərinin verilənlər və onlar üzrə olan əməliyyatları zamanı yaranan problemlərin həlli kimi tətbiq edilə bilən olmasıdır. Verilənlərin bu və ya digər modellər vasitəsilə çoxölçülü təsviri onlardan istifadə edən tərəflərin eyni zamanlı, yüksək keyfiyyətli və effektiv hesabatları əldə edilməsi onların tətbiqinin ən ilkin səbəbidir. OLAP modelinin tətbiqi vasitəsi ilə verilənlər çoxölçülü cədvəl və ya kubik strukturlar üzrə saxlanılır. Belə təsvir və saxlanma üsullarının kompleksi yekunda sürətli və çoxşaxəli hesabatların əldə edilməsi ilə birlikdə digər təsvir üsullarının qarşılıya bilmədiyi problemləri həll etməkdədir (6)

Ədəbiyyat

1. Cambridge International AS & A Level Information Technology, 9626, For examination from (2017); Topic 1.1 Data, information and knowledge.
2. What is Online Transaction Processing. Oracle.
3. What is OLTP. IBM Cloud Education. IBM.
4. Introduction to OLAP – Slice, Dice and Drill!. Hari Mailvaganam (2007)
5. Overview of Service Manager OLAP cubes for advanced analytics. Microsoft.
6. Online analytical processing (OLAP). Azure Architecture Center. Microsoft.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyla Qədir qızı Məcidova, Zərifə Yelmar qızı Əliyeva Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili	7
Mətanət Məhərrəm qızı Hüseynova Televiziya sosial-iqtisadi sistemə təsir göstərən əsas vasitə kimi	17
Elnarə Məhəddin qızı Cavadova Poetik dildə hərbi sözlərin işlənmə məqamları	21
Turkan Sayavuş Agayeva Language and culture as a means of communication	24
Kamalə Ramiz qızı İsayeva “E” saitinin sözdə tərkib yaratmaq funksiyası	27
Hümbət Sədiyar oğlu İsmayılov Mədəniyyət və incəsənət sahələrinin maliyyələşdirilmə mənbələri	30
Nuranə Asif qızı Məmmədova The requirements for the existence of the exceptions to copyright protection (fair use)	33
Gulandam Gunduz Guliyeva Marine pollution and its sources	36
Aynur Cabbar qızı Qasımova Azərbaycan-İran əlaqələrində Xəzər dənizinin hüquqi statusu (12 avqust 2018-ci il Aktau sammiti xüsusunda)	41
Sürmə İlham Dostiyeva Azərbaycanda sağlamlıq və istirahət mərkəzlərinin formalaşma tarixi	45
Gülşən Şakir qızı Əhmədova Xidmətlərin keyfiyyətinin formalaşmasının və idarə edilməsinin nəzəri aspektləri	48

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ
NATURAL SCIENCES SECTION

Günay İsfəndiyar qızı Sadıqova, Aysel Cavad qızı Bağirova Aysel Şirin qızı Hacıyeva Əkscisimlər və immunqlobinlərin insan həyatında rolu	52
Aygun Aydın Azizova Parasitic fauna of small horned animals in Shirvan-Salyan economic regions of Azerbaijan	57
Rəsmiyyə İsmayıl qızı Səfərova Papillomavirus infeksiyası ilə assosiasiya edən uşaqlıq boynunun xərcənginin gedişinin xüsusiyyətləri	62
Ülviyyə Nadir qızı İsgəndərova Torpaq deqradasiyasının tədqiqində çöl tədqiqatının metodikası	65
Natavan Marat-Yaşar qızı Bədəlova, Aynurə Alışan qızı Rəhimova, Laçın Rafiq qızı Əlizadə Sitruskimilərə aid olan meyvələrdən efir yağının alınması və tətbiqi	67

DƏQİQ ELMLƏR BÖLMƏSİ
EXACT SCIENCES SECTION

Çinarə Elxan qızı Əliyeva Dekoherensiya problem	71
Çinarə Elxan qızı Əliyeva Ayrıca götürülmüş kvant obyektinin klonlaşdırılmasının qeyri – mümkünlüyü haqqında teorem	75

TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ
TECHNICAL SCIENCES SECTION

Kənan Əli oğlu Məmməd-zadə Verilənlərin çoxölçülü təsviri və emalı üçün yeni texnologiyalar	77
--	----

İmzalandı: 02.06.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 5.12 ç.v.
Sifariş: 534

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 805 67 68
+994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

